

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАР УНИВЕРСИТЕТИ

ПЕДАГОГИКА

ТОШКЕНТ - 2010

Аннотация

Мазкур ўқув қўлланма нопедагогик олий таълим муассасаларининг магистратура мутахассисликлари учун мўлжалланган бўлиб, педагогиканинг умумий масалалари, педагогик технология ва педагогик маҳоратнинг энг муҳим масалаларини ўз ичига қамраб олади. Ўқув қўлланма намунавий дастур асосида тайёрланган бўлиб, дастурдаги барча мавзуларни атрофлича чуқур ва кенг очиб беришга ҳаракат қилинган.

Ўқув қўлланма педагог олимлар жамоаси томонидан ёзиб тугалланган. I, II бўлимлар п.ф.н Н. М. Эгамбердиева ва Б. Х. Ходжаев; III, IV бўлимлар п.ф.д., профессор Н. Н. Азизходжаева ва М. Мирсолиева; V, VI бўлимлар п.ф.д., профессор Д. Д. Шариповалар томонидан тайёрланган.

Ї БОБ. ПЕДАГОГИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.

1-мавзу: Педагогика фан сифатида. Педагогиканинг тадқиқот методлари.

1. Педагогика ижтимоий фан сифатида. Инсон таълим ва тарбияси ҳақидаги фан - «Педагогика» атамаси лотинча «пайне» - «бола» ва «агогейин» - «етакламоқ», яъни “бола етакламоқ” деган маънони билдиради. Олимлар мазкур сўзнинг пайдо бўлишини қуйидагича изоҳлашади: милoddан аввалги III-I асрларда қадимги Юнонистонда кулдорнинг боласини овқатлантирадиган, сайрга олиб борувчи, табиат қўйнида ўйнатувчи тарбиячи – кулларни «педагог» деб аташган. У боланинг камолга етишида масъул бўлган. Кулларнинг боласини етаклаб мактабга олиб борган ва олиб келган. Мактабда ишловчи ўқитувчиларни эса «дидакаллар» (“дидайко” – мен ўқитаман) дейишган. Катта ер эгалигига асосланган жамият юзага келгач, ҳар икки касбдаги кишилар ҳамкорлиги натижасида таълим-тарбия билан махсус шуғулланувчи кишилар гуруҳи вужудга келган. Уларни чех педагоги Я. А. Коменский таъкидлаганидек, «педагог» деб номлаганлар ва бу сўз ҳозир ҳам таълим-тарбия берувчи ўқитувчиларга нисбатан қўлланилади. Педагогиканинг «Дидактика» - таълим назарияси деб номланадиган бўлимининг худди шу ном билан аталиши бежиз емас.

Юқоридаги фикрлардан мантикий келиб чиқадики, педагогика фанининг **объекти** – бола, шахс, инсондир.

Бола кўплаб фанларнинг объекти сифатида акс этади, бироқ ҳар бир фан уни ўрганиш жараёнида ўзининг тадқиқот предмети нуқтаи назаридан ёндашади. Бола организми қонуниятлари ва ундаги физиологик жараёнларнинг кечиши билан анатомия ва физиология шуғулланади. Педиатрия турли касалланишлар давридаги бола организми ҳолати қонуниятлари ва ўзига хосликларини ўрганади. Ёш давлари ва педагогик психологияни тадқиқот марказида маълум мақсадга йўналтирилган таъсир этиш натижасида турли ёш давларида болада психик функцияларнинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари туради.

Педагогика бир бутун тарзда бола, шахс ижтимоий шаклланишига таъсир этувчи тарбиявий-ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги барча ижтимоий ва табиий фанлардаги маълумотларни ўзида бирлаштиради ва мужассам этади. Ишонч билан айтиш мумкинки, педагогика тарбия жараёнида, ижтимоий муносабатлар тизимида бола, унинг шахси шаклланиши ҳақидаги юқори даражада ривож топган фандир.

Педагогика – бу кенг маънода бола тарбияси ҳақидаги фан. У аجدодлар томонидан қолдирилган ижтимоий тажрибаларни авлодларга муваффақиятли етказиб бериш қонуниятларини ўрганади.

Педагогика инсонга таълим-тарбия бериш ҳақидаги илмий фан соҳаси сифатида педагогик жараён, бундан ташқари педагогик жараёндаги шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини очиб беради.

Кишиларга таълим-тарбия бериш мазмуни, қонуниятлари, тамойиллари, шакл ва методлари эса педагогика фанининг **предмети** ҳисобланади.

Педагогиканинг **вазифаларини** икки турга бўлиш мумкин: **доимий ва вақт билан боғлиқ.**

Доимий вазифалари:

- ✓ Тарбия ва таълим мазмуни, таълим тизими тараққиётини илмий асослаш.
- ✓ Педагогик жараённинг функцияси, тузилиши, моҳиятини тадқиқ этиш.
- ✓ Кишиларга таълим ва тарбия бериш жараёни тамойилларини шакллантириш ва қонуниятларини очиб бериш.
- ✓ Педагогик жараёни ташкил этиш шакллари ва унинг методларини ишлаб чиқиш.
- ✓ Кишиларнинг ўз-ўзига таълим ва тарбия бериши методикаси ва мазмунини ишлаб чиқиш.
- ✓ Педагогик фаолият мазмуни унинг жамиятда тутган ўрни ва педагогнинг касбий маҳоратини шакллантириш йўллари кўрсатиб бериш.
- ✓ Педагогиканинг методологик муаммолари, унинг тадқиқот методларини ишлаб чиқиш.

Вақт билан боғлиқ вазифалари:

Уларнинг юзага келишини педагогика фанининг ўзи ва амалий эҳтиёжлар қатъий талаб этади. Масалан, педагогиканинг ҳозирги вақтдаги вазифалари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- ✓ Электрон дарсликлар кутубхонасини яратиш.
- ✓ Ўқитувчи фаолиятидаги турли стрессларни аниқлаш.
- ✓ “Тарбияси оғир” таълим олувчиларни ўқитишнинг дидактик асосларини яратиш.
- ✓ Педагогик маҳорат даражасини аниқлаб берувчи тестларни ишлаб чиқиш.
- ✓ Ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг муносабатларидаги турли конфликтларни таҳлил этиш.

Педагогиканинг методологик даражалари. Педагогиканинг методологик даражалари педагогик (тадқиқотлар) ҳодисалар ва жараёнларни аниқ ва ҳар томонлама тадқиқ этишда ва шу асосда уларнинг мазмуни ва функциялари ҳақида хулосалар чиқаришга ёрдам беради. Педагогиканинг тўртта методологик даражасини ажратиб кўрсатиш мумкин:

I даражаси – гносеологик, педагогик ҳодисалар ва жараёнларни таҳлил қилишдаги умумий илмий ёндашишларни тўғри шакллантиришга имкон беради;

II даражаси – дунёқараш, ижтимоий ҳодиса сифатида таълим, тарбия ва педагогик фаолият, бола шахсининг ривожини ва шаклланиш омиллари ҳақидаги қоидаларни очиб беради;

III даражаси – илмий-мазмуний, кишиларни тарбиялаш ва ўқитиш методикаси ва назарияси, педагогик фанларнинг қонун ва қонуниятларини асослаш ва тўғри шакллантиришга ёрдам беради;

IV даражаси – мантикий-гносеологик, педагогиканинг предмет ва объектини тўғри тушунишни, педагогик категориялар ривожини, педагогика назарияси ва амалиётини алоқасини очиб бериш, педагогиканинг бошқа фанлар билан алоқаларини таъминлайди.

Педагогика фани тараққиёти уч босқични ўз ичига олади:

I. Педагогика ривожининг эмперик босқичи: ибтидоий жамоа тузуми; қулдорлик давлатларида педагогик фикр; катта ер эгалигига асосланган жамиятдаги педагогик қарашларнинг пайдо бўлиши ва ўзига хосликлари.

II. Педагогиканинг фан сифатида ривожланиши. Илмий педагогика XVII асрда пайдо бўлди. Унинг асосчиси гуманист-педагог Я.А.Коменский(1552-1670) хисобланади. Даслаб асосий диққат эътибор “элементар ва тарбияловчи таълим (И.Гербарт)”; “ривожлантирувчи таълимни ўқитишни амалга ошириш(Ф.Дистерверг)”; экспериментал педагогика ва педцентризм (Д.Дюи)”ларга қаратилди.

III. Педагогика ривожининг замонавий: Ғарбий педагогика, Шарқ педагогикаси, Ўзбекистон (1890-1929, 1930-1945, 1945-1990, 1991-1997, 1997-ҳозирги кунгача)да педагогиканинг ривожланиши.

2. Педагогика фанининг асосий категория ва тушунчалари. Ҳар бир фан ўзининг тушунчалари, қонуниятлари, тамойиллари, қоидалари тизимига эга. Фаннинг моҳиятини ифодаловчи энг асосий, муҳим тушунчаларни **категория** деб атайдилар. Тарбия, таълим, маълумот педагогиканинг асосий категорияларидир.

Маълумот деганда, илмий билимлар, шунингдек билишга оид кўникма ва малака лар тизимини эгаллаб олиш жараёни ҳамда натижаси тушунилади. Улар асосида шахснинг дунёқараши, ахлоқий сифатлари таркиб топади, ижодий қобилияти ривожланади.

Маълумотнинг моҳияти қадимги ҳикматли сўзда шундай таъкидлаб ўтилган: “Қачонки, ҳамма ёдланганлар унутилгандан сўнг қолгани маълумотдир”. Кўп ўқимишлилик, энциклопедик билимдонликни маълумотлилик билан тенглаштириш мумкин эмас.

Олинган билимлар ҳажми ва мустақил фикрлаш даражасига кўра маълумотни қуйидаги тарзда уч турга бўлиш мумкин:

- ✓ бошланғич;
- ✓ ўрта;
- ✓ олий.

Маълумки, **тарбия** тушунчаси ўсиб келаётган авлодда ҳосил қилинган билимлар асосида ақлий камолот – дунёқарашни, инсоний этикод, бурч ва масъулиятни, жамиятимиз кишиларига хос бўлган ахлоқий фазилатларни яратишдаги мақсадни ифодалайди. Шу маънода тарбия деб тарбиячи ўзи хоҳлаган сифатларни тарбияланувчилар онгига сингдириш учун уларнинг руҳиятига маълум мақсадга кўра тизимли таъсир кўрсатишига айтилади. Тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача давом этадиган жараёндир. Шу туфайли тарбия сўзи кўп вақтларда таълим, маълумот жараёнларига қирадиган ишларнинг мазмунини ҳам англатади. Тарбия таълим ва маълумот натижаларини ўзида акс эттиради.

Махсус педагогик маънода тарбия – бу шахс ривожланишига, унинг муносабатлари, характери, фазилатлари, қарашлари, эътиқоди, жамиятдаги ҳуқуқ-атвorigа мақсадга мувофиқ таъсир этиш жарёни ва натижаси.

Кенг маънодаги тарбия – мақсадга йўналтирилган таълим ва тарбия таъсири остида шахс ривожи жараёни ва натижаси.

Шахс шаклланиши – ирсият, муҳит, тарбия таъсирида унинг ривожланиши жараёни ва натижаси.

Таълим – махсус тайёрланган кишилар раҳбарлигида ўтказиладиган, таълим олувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантирадиган, билиш

қобилиятларини ўстирадиган, уларнинг дунё- қарашини таркиб топтирадиган жараёндир.

Таълим иккита ўзаро чамбарчас боғланган ҳодисадан ташкил топади:

- ✓ ўқитиш;
- ✓ ўқиш.

Ўқитиш ўқитувчи билан таълим олувчиларнинг ўзаро муносабатларидан иборат бўлган, бирор мақсадга қаратилган жараёндир. Бу жараён давомида ўқитувчи билим, кўникма ва малакалар тизимини беради, улар эса буларни ўзлаштириб оладилар, бу жараёнда инсон тарбияланади ва камол топади. Агар ўқитувчининг раҳбарлик роли таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини эгаллашдаги фаоллиги билан кўшиб олиб борилмаса, ўқитишдан кўзланган мақсадга эришилмайди. Ўқитувчи фақат билим берибгина қолмайди, балки таълим олувчиларнинг билиш фаолиятининг ташкилотчиси сифатида намоён бўлади.

Ўқиш билим олиш воситасидир. У мустақил билим олиш натижаси, яъни инсоннинг билимларни излаш ва уларни ўзлаштириб олиш борасидаги мустақил билим, ҳосил қилинган кўникма ва малакалари ҳамда шаклланган дунёқарашлар мажмуидир.

Педагогикада «**ривожланиш**» атамасидан ҳам тез-тез фойдаланилади. У инсон шахсининг бошқариладиган ва бошқарилмайдиган кўпгина омиллари таъсирида қарор топиши ва шаклланишини билдиради. Бу омиллар орасида бирор мақсадга қаратилган тарбия ва таълим етакчи роль ўйнайди. Бироқ инсоннинг ўзи ҳам ўзида шахснинг хусусиятларини, муайян сифатлар ва ахлоқ меъёрларини камол топтириши керак. Бу жараён педагогикада «**ўз-ўзини тарбиялаш**» деган ном олди, яъни инсоннинг ўз устида анланган ва аниқ бир мақсадга қаратилган иш олиб бориши деб тушунилади.

3. Педагогик фанларнинг тузилиши. Педагогик фанлар тизими.

Педагогика тараққиёти жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлари, одамларнинг ҳаёт ва фаолият эҳтиёжлари, замонавий илмий-техник тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Буларнинг барчаси педагогика фани олдида янгидан-янги муаммоларни кўндаланг қўяди. Шу сабабли у доимий равишда ўзгаришда, унда янгидан-янги таркибий қисм ва соҳалар ташкил топаверади.

Педагогика соҳалари:

✓ **умумий педагогика** – таълим ва тарбия жараёнининг умумий қонуниятлари, тамойиллари, амалга ошириш шакл, метод ва воситаларини ўрганади;

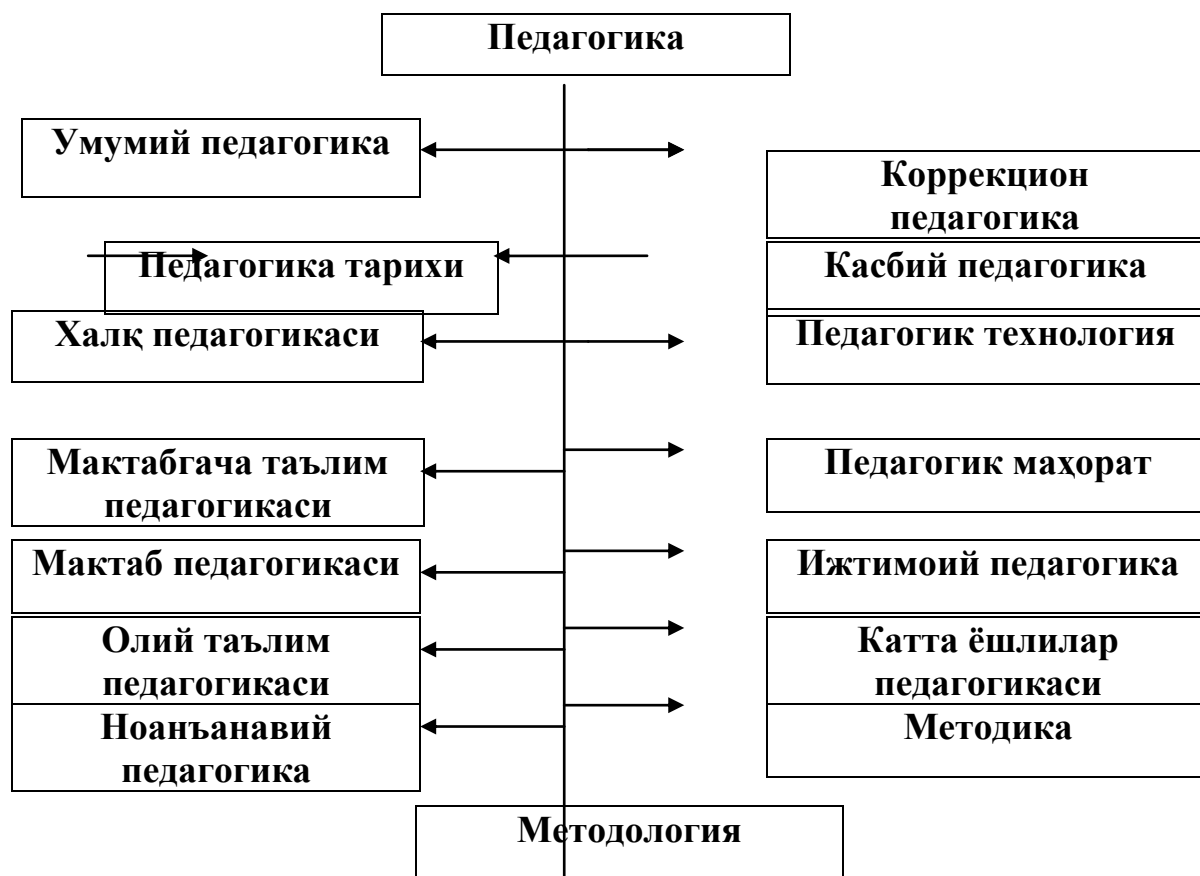
✓ **педагогика тарихи** – педагогик ғоялар ва қарашлар ривожининг тарихий босқичларини тадқиқ этади;

✓ **халқ педагогикаси** – кишиларга таълим ва тарбия беришнинг анъанавий халқ методлари ва усулларини ўрганади;

✓ **мактабгача таълим педагогикаси** – мактабгача таълим ёшидаги болаларни тарбиялаш, уларни интеллектуал, маънавий-ахлоқий ва жисмоний жиҳатдан камолотга етказиш масалаларини ўрганади;

✓ **мактаб педагогикаси** – ўрта мактабда таълим олиш жараёнидаги кишиларнинг таълим-тарбияси ва ривожини ўрганади;

- ✓ **олий таълим педагогикаси** – олий таълим жараёнида кишиларнинг алоҳида таълим, тарбия олиш ва ривожини ўрганади;
- ✓ **методика** – хусусий фанларни ўқитиш хусусиятларини ўрганади;
- ✓ **коррекцион педагогика** – шахси ва фаолиятида нуқсони бор болаларни ўқитиш ва тарбиялаш билан шуғулланади;
- ✓ **касбий педагогика** – маълум жараёнида ўрганишда турли касбларга тарбиялаш ва тайёрлашни мўлжалга олади;
- ✓ **ноанъанавий педагогика** – ноанъанавий таълим ва тарбия методлари ва усуллари ўрганади;
- ✓ **педагогик технология** – таълим ва тарбия жараёнида замонавий педагогик технологияларни қўллаш, технологик ёндашув асосида таълим ва тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш муаммоларини ўрганади;
- ✓ **педагогик маҳорат** – бўлажак ўқиитувчиларнинг касбий маҳоратларини ошириш, такомиллаштириш муаммоларини ўрганади;
- ✓ **ижтимоий педагогика** – ижтимоий муносабатлар жараёнида педагогик ғояларнинг тутган ўрни ва роли, шахсни касбий ва ижтимоий фаолиятга йўналтириш муаммоларини ўрганади;
- ✓ **катта ёшлилар педагогикаси** – катта ёшдагилар таълими шакллари ва усуллари махсус тадқиқ этади;
- ✓ **методология ва педагогика назарияси** – педагогиканинг махсус таркибий қисми, асосий этибор унинг методологик ва назарий масалаларига қаратилади.

1-чизма. Педагогика

соҳалари.

Педагогика фанининг бошқа фанлар билан алоқаси. Педагогика – мустақил фан. Бироқ ўз вақтида фалсафадан мустақил соҳа сифатида ажралиб чиқса-да, у ўзининг бошқа фанлар билан мустаҳкам алоқасини йўқотиб юбормади.

Педагогика ўзининг ривожига қуйидаги фанлар билан чамбарчас боғлиқ:

- ✓ фалсафа;
- ✓ психология;
- ✓ гигиена;
- ✓ социология;
- ✓ халқ оғзаки ижоди ва этнография;
- ✓ анатомия ва физиология;
- ✓ математика;
- ✓ кибернетика;
- ✓ методика.

Фалсафа педагогик назарияларни ишлаб чиқиш жараёнида муҳим методологик ролни бажаради. Бироқ у энг аввало, педагогик ҳодисаларни тадқиқ этишда дастлабки ёндашувни аниқлаб беради. Педагогика фалсафа билан жамоа ва шахснинг ўзаро алоқаси, гносеологик муаммолар(билиш назарияси ва таълим олувчининг билиш фаолияти муаммолари)ни ҳал этишда бирлашади. Педагогика шунингдек, фалсафанинг бошқа мустақил соҳалари – этика, эстетика кабилар билан ҳам ўзаро алоқада.

Психология таълим ва тарбиянинг аниқ масалаларини ҳал этишга ёрдам беради, меҳнат ва дам олишнинг оқилона тартибини ташкил этиш кўникмаларини ишлаб чиқади, педагогик фаолиятда ҳисобга олиш зарур бўлган таълим олувчиларнинг ёш ва индивидуал ўзига хосликлари ҳақида билим беради.

Гигиена ўқув жараёнида ҳисобга олиш зарур бўлган таълим олувчилар ҳаётининг санитар-гигиеник шароитларини аниқлайди ва ўрганади.

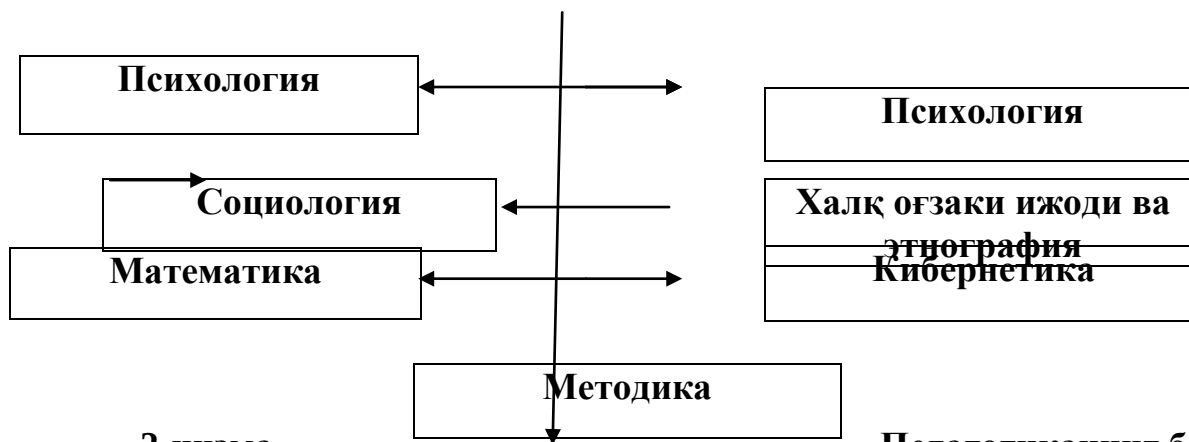
Социология мураккаб бир бутун тизим сифатида жамиятни ўрганиш билан шуғулланиб, таълим ва тарбия жараёнини оқилона ташкил этишни йўлга қўйиш учун педагогикага кўплаб далилий маълумотларни тақдим этади.

Халқ оғзаки ижоди ва этнография турли халқларнинг урф-одатлари ва маросимлари, халқ анъаналарни ўрганиш билан шуғулланади. Ҳозирги вақтда халқ маданиятининг мазкур ёдгорликларининг педагогик моҳиятини ўрганадиган педагогиканинг муҳим соҳаси – халқ педагогикаси мавжуд.

Биологик фанлар педагогиканинг табиий-илмий захираси сифатида қаралади. Масалан, педагогика фани шахснинг нерв-психик ривож, фаолиятининг рефлектор табиати ва бошқа масалалар бўйича Абу Али ибн Сино, И. М. Сеченов ва И. П. Павловларнинг фундаментал тадқиқотларига таянади.

Кибернетика педагогикада дастурлашган таълимни яратишга имкон беради.

Методика педагогика билан мустаҳкам алоқадорликда ривожланади. Методиканинг муҳим вазифаси – алоҳида фанларни ўрганиш шакл ва методлари мазмунини ишлаб чиқиш, энг яхши ўқитувчиларнинг илғор педагогик тажрибаларини кенг тарғиб этиш.

2-чизма.

Педагогиканинг бошқа

фанлар билан алоқаси.

4. Илмий-педагогик тадқиқот методлари. Ҳар қандай фан сифатида ўзининг илмий-тадқиқот усуллариغا эга. Бу усуллар орқали ўз мазмунини бойитиб, янгилаб боради. Ҳаётда ва объектив дунёни билиш назариясида нимани ва қандай ўргатиш керак деган масалалар мавжуд бўлиб, улар ўзаро узвий боғлиқдир. Нима қилиш керак ва уни қандай амалга ошириш лозим деган муаммолар ўртасида диалектик бирлик мавжуд.

Педагогика фанининг ривожини ҳам муайян педагогик муаммоларни тадқиқ этиш мақсадида олиб борилган тадқиқот ишларининг ғояси, мазмуни ҳамда натижалари ҳисобига таъминланади. Ижтимоий ва ишлаб чиқариш жараёнининг кескин ривожланиши шахсни ҳар томонлама камол топтириш имконини берувчи омил ҳамда педагогик шарт-шароитларни аниқлаш, жамият ва шахс маънавиятига зиён етказувчи ҳолатларни бартараф этишни тақозо қилади. Тарбия жараёнларининг моҳиятини англаш уларни кенг ёки тор доирада ўрганиш, мавжуд кўрсаткичлар воситасида уларнинг содир бўлиш сабабларини ўрганиш, зарур чора-тадбирларни белгилаш илмий изланишларни ташкил этиш заруриятини юзага келтиради. Педагогик изланишларнинг самарали кечиши бир қатор объектив ва субъектив омилларга боғлиқ. Мазкур жараёнда мақсадга мувофиқ келувчи мақбул, айтилиш вақтида самарали бўлган методларни танлай олиш ҳам муҳимдир.

Педагогик илмий-тадқиқот методлари шахсни тарбиялаш, унга муайян йўналишларда чуқур, пухта илмий билимларни бериш тамойиллари, объектив ва субъектив омилларини аниқловчи педагогик жараённинг ички моҳияти, алоқа ва қонуниятларини махсус текшириш ва билиш усуллари дидир.

Замонавий шароитда, педагогик йўналишда, тадқиқотларни олиб боришда қуйидаги методлардан фойдаланилмоқда:

- ✓ Педагогик кузатиш методи.
- ✓ Суҳбат методи.
- ✓ Анкета методи.
- ✓ Интервью методи.
- ✓ Таълим муассасаси ҳужжатларини таҳлил қилиш методи.
- ✓ Тест методи.
- ✓ Таълим олувчилар ижодини ўрганиш методи.
- ✓ Педагогик тажриба методи.
- ✓ Математик-статистик метод.

Кузатиш. Уни қўллаш жараёнида, таълим муассасаларининг ўқув-тарбия ишлари жараёнини ўрганиш асосида тадқиқ этилаётган муаммо ҳолат аниқланади, тажриба аввали ва якунида қўлга киритилган кўрсаткичлар ўртасидаги фарқ тўғрисидаги маълумотга эга бўлинади.

Суҳбат методи. Бу метод педагогик кузатиш жараёнида эга бўлинган маълумотларни бойитиш, мавжуд ҳолатга тўғри баҳо бериш, муаммонинг ечимини топишга имкон берувчи педагогик шарт-шароитларни яратиш, тажриба-синов ишлари субъектлари имкониятларини муаммо ечимига жалб этишга ёрдам беради.

Анкета методи. (французча – текшириш). Ушбу метод ёрдамида педагогик кузатиш ва суҳбат жараёнида тўпланган далиллар бойитилади. Анкета методи ҳам тизимланган саволлар асосида респондентлар билан мулоқотни ташкил этишга асосланади. Анкета саволларига жавоблар, кўп ҳолларда, ёзма равишда олинади.

Илмий-педагогик тадқиқот методлари.

Интервью методи респондент томонидан тадқиқ этилаётган муаммонинг у ёки бу жиҳатини ёритувчи ҳодисага нисбатан муносабат билдирилишини таъминлайди. Интервью респондент эътиборига туркум саволларни ҳавола этиш асосида ўтказилади. Интервью жараёнида олинган саволларга нисбатан тадқиқотчи томонидан муносабат билдирилиши унинг самарасини оширади.

Таълим муассасаси ҳужжатларни таҳлил қилиш методи. Педагогик ҳодиса ва далилларни текшириш мақсадида таълим муассасалари фаолияти мазмунини ёритувчи маълумотларни текшириш мақсадга мувофиқдир. Таълим муассасаси фаолияти моҳиятини ёритувчи ҳужжатлар қуйидагилардан иборат: ўқув машғулотларининг жадвали, ўқув дастури, гуруҳ (ёки синф) журналлари, таълим олувчиларнинг шахсий варақалари, буйруқлар, Педагогик Кенгаш йиғилиши баённомалари ёзилган дафтар, Педагогик Кенгаш қарорлари, таълим муассасаси сметаси ҳамда паспорти, тарбиявий ишлар режаси, ўқув-тарбия ишларини ташкил этиш борасидаги ҳисоботлар, таълим муассасаси жиҳозлари (ўқув парталари, стол стуллар, юмшоқ мебеллар ва ҳоказолар) қайд этилган дафтар ва ҳоказолар.

Тест методи. Ушбу метод респондентлар томонидан муайян фан соҳаси ёки фаолият (шу жумладан, касбий фаолият) бўйича ўзлаштирилган назарий билим ва амалий кўникма, малакалар даражасини аниқлашга хизмат қилади.

Таълим олувчилар ижодини ўрганиш методи. Мазкур метод таълим олувчиларнинг муайян йўналишлардаги лаёқати, қобилияти, шунингдек, маълум фан соҳалари бўйича билим, кўникма ва малакалари даражасини аниқлаш мақсадида қўлланилади. Уни қўллашда таълим олувчиларнинг ижодий ишлари, мустақил ишлари, ёзма ишлари, рефератлари, ҳисоботлари муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Педагогик тажриба (эксперимент – лотинча “синаб кўриш”, “тажриба қилиб кўриш”) методи. Педагогик тажриба методидан муаммо ечимини топиш имкониятларини ўрганиш, мавжуд педагогик шароитларнинг мақсадга эришишнинг кафолатлай олиши, илгари сурилаётган тавсияларнинг амалиётда ўз инъикосига эга бўла олиши ҳамда самарадорлигини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Математик-статистик метод тажриба-синов ишлари, шунингдек, умумий ҳолда тадқиқотнинг самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида қўлланилади, муаммо ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар махсус математик формулалар ёрдамида қайта таҳлил этилади.

Педагогиканинг яна бошқа қатар илмий-тадқиқот методлари ҳам мавжуд бўлиб, ўз олдида педагогик соҳада тадқиқот олиб боришни мақсад қилиб қўйган педагоглар учун уларни билиш ва тўғри фойдалана олиш катта амалий аҳамиятга эгадир.

Савол ва топшириқлар

1. Педагогика сўзининг келиб чиқишини изоҳлаб беринг.
2. Педагогика фанининг объекти, предмети, мақсад ва вазифаларини айтиб беринг.
3. Педагогиканинг методологик даражалари деганда нимани тушунасиз?
4. Педагогика фанининг тараққиёт босқичларини баён этинг.
5. Педагогиканинг асосий категорияларига нималар киради ва уларнинг мазмунини очиб беринг.
6. Педагогик фанлар тизимига нималар киради?
7. Педагогика фанининг бошқа фанлар билан ўзаро алоқаларини тавсифланг.
8. Педагогиканинг илмий-тадқиқот методларининг мазмунини баён этинг.

Тест саволлари

1. Педагогика – бу кенг маънода.....

- А) Таълим олиш демакдир
- В) Бола тарбияси ҳақидаги фандир.
- С) Аждодлар томонидан қолдирилган мерос
- Д) Болани сайр қилдирувчи дегани.

2. Кишиларга таълим-тарбия бериш мазмуни, қонуниятлари, таъмоиллари, шакл ва методлари педагогика фанининг ҳисобланади.

Нукталар ўрнига керакли сўзни топиб қўйинг.

А) Обьекти В) Предмети С) Мақсади Д) Вазифалари

3. Қуйидагилардан қайси бири педагогиканинг вақт билан боғлиқ вазифасига кирмайди?

А) Ўқитувчи фаолиятидаги турли стрессларни аниқлаш

В) Педагогик маҳорат даражасини аниқлаб берувчи тестларни ишлаб чиқиш

С) Ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг муносабатларидаги турли конфликтларни таҳлил этиш

Д) Педагогик жараённинг функцияси, тузилиши, моҳиятини тадқиқ этиш

4. Илмий педагогика нечанчи асрда пайдо бўлди?

А) XII асрда В) XV асрда С) XVII асрда Д) XIX асрда

5. Қуйидагилар орасидан педагогиканинг илмий-тадқиқот методларини танлаб олинг.

1) маъруза; 2) суҳбат; 3) анкета; 4) лаборатория; 5) математик-статистик; 6) ҳикоя; 7) тест

А) 1,2,4,6,7 В) 2,3,5,7 С) 2,4,5,6,7 Д) 1,2,3,5

Мустақил ўқиш учун адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997.

2. Педагогика. / А.Қ.Мунавваров таҳрири остида. – Т.: Ўқитувчи, 1994.

3. Общая педагогика. / Под. ред. В.А.Сластенина: В 2 ч. – М.: Владос, 2003 г. ч.1.

4. Лихачев. Б.Т. Педагогика. – М.: Юрайт, 2003.

5. Подласый И.П. Педагогика. В 2-х книгах. 1-часть. – М.: Владос, 1999.

2-мавзу. Ягона педагогик жараён.

1. Педагогик жараёни яхлит ҳодиса сифатида тушунишнинг тарихий асослари. Педагогик касбининг пайдо бўлишига этибор қаратилса, шу нарса кўринадики, дастлаб унинг доирасида дифференциаллашув ва интеграциялашув жараёни чегараланган бўлса, кейинчалик очиқчасига таълим ва тарбия қарама-қарши қўйила бошлади: ўқитувчи ўқитади, тарбиячи эса тарбиялайди. Лекин XIX асрга келиб, тараққийпарвар педагогларнинг ишларида аргументларни асослашда объектив нуктаи назардан таълим ва тарбияга бир бутун, яхлит ҳодиса сифатида қарала бошлади. И.Ф. Гербартнинг фикрича, тарбиясиз таълимда восита бор, лекин мақсад йўқ, таълимсиз эса мақсад бор, восита етишмайди.

Немис педагоги А. Дистервег, таълимни тарбиянинг бир қисми сифатида қарайди: “Таълим принциплари бор экан, ҳамиша тарбия принциплари ҳам бўлади, ёки аксинча”.

Педагогик жараённинг ягоналиги ғояси К.Д. Ушинский ғояларида чуқур ифодаланган. У педагогик жараённи мактаб фаолиятининг маъмурий, ўқув ва тарбия элементларини бир бутун тизим сифатида тушунди. К. Д. Ушинскийнинг тараққийпарвар ғоялари унинг издошлари: Н.Ф. Бунаков, П.Ф. Лесгафт, К.В. Елниский, В.П. Бахтеров ва бошқаларнинг ишларида ўз аксини топган.

Педагогик жараён муаммоси билан П.Ф. Каптерев алоҳида шуғулланди. У педагогик жараёнларнинг кўптомонлама ҳам ички, ҳам ташқи жиҳатларини таҳлил қилади ва қуйидаги хулосаларга келди: “Таълим, ўқитиш, ўргатиш, тарбия, панд-насихат, ўғит ва бошқа бир қатор сўзлар турли хусусият, жиҳатлар, восита ва вазиятларни ифодалайди, лекин уларнинг ҳаммаси ягона педагогик жараёндир.

Н.К.Крупская, А.П.Пинквич, С.Т.Шацкий, П.П.Блонский, М.М.Рубинштейн, А.С.Макаренко ягона педагог жараённинг тараққиётига катта ҳисса қўшишди.

XX асрнинг 70-йилларида Ю.К. Бабанский, В.С.Ильин, В.М.Коротов, В.В.Краевский, В.Т.Лихачев, Ю.П. Сокольников ва бошқалар ягона педагогик жараёнга илмий қизиқиш билан қарашди.

Педагогик жараённинг моҳияти тизимли методологик ёндашув асосидагина замонавий муаллифлар томонидан очиб берилди. У педагогик объектларни тизимлар сифатида қарашни таклиф этади, айнан: таркибий қисмларининг тузилишини, улар орасидаги ўзаро алоқадорликни аниқлаш кабиларни ўзида жамлайди.

Ягона педагогик жараён тушунчаси. Педагогик жараён – педагогик фанларнинг энг муҳим, асосий категорияларидан бири.

Педагогик жараён катталарнинг педагогик фаолияти ва тарбиячиларнинг бошқарувчилик роли туфайли фаол ҳаётий фаолият натижасида боланинг ўзини-ўзи ўзгартиришининг мақсадга йўналтирилган мазмундор, ташкилий ҳаракатидир.

У ҳақиқатдан илмий асосланган, ривожлантирувчи ва такомиллашиб боровчи тизим сифатида мавжуд бўлади ҳамда тарбия қонуниятлари, педагогнинг ижодкорлиги ва таълим оловчиларнинг ёш билан боғлиқ ўзгаришлари динамикасига асосланади.

Педагогик жараён бошқа барча ижтимоий жараёнлар(иқтисодий, сиёсий, ахлоқий, маданий ва бошқалар) билан чамбарчас боғланган. Унинг моҳияти, мазмуни ва йўналганлиги ижтимоий жараёнларнинг ҳолати, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг реал ўзаро ҳаракатига боғлиқ бўлади.

Ўқув-тарбия жараёнининг асосий хусусияти – ягоналик, ундаги барча муҳим таркибий қисмларни сақлаб қолиш зарурияти.

Яхлитлик асосига таълим, тарбия ва ривожланиш бирлигини таъминлаш педагогик жараённинг моҳиятини ташкил этади.

Педагогик жараён – кўплаб жараёнларнинг ички алоқадорлиги йиғиндисидир. Унда ўқитиш, таълим, тарбия, шахснинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнлари бирлашади.

Педагогик жараённинг умумийлиги ва бирлиги уни ташкил этувчи барча жараёнларни ягона мақсадга бўйсундиради. Педагогик жараённинг мураккаб ички муносабатлари:

- ✓ уни ташкил этувчи жараёнларнинг бирлиги ва мустақиллиги;

- ✓ ундаги жараёнларнинг яхлитлиги ва тенг ҳуқуқлилиги;
- ✓ умумий мавжудлик ва ўзига хосликни сақлашда намоён бўлади.

Ягона педагогик жараённинг тузилиши. Педагогик жараёнга унинг таркибий қисмларининг ўзаро алоқадорликда қонуний жой эгаллаши бирлигини ўзида ифода этувчи ягона тизим сифатида қараш мумкин. Тузилиш(структура) – бу таркибий қисм(элемент)ларнинг тизимдаги жойлашувидир. Тизимларнинг тузилиши таркибий қисмларни қабул қилиш мезонларида белгилангани бўйича, бундан ташқари улар орасидаги алоқадорликда ташкил этилади. Педагогик жараённинг ўзи мақсад, вазифа, мазмун, методлар, педагог ва тарбияланувчиларнинг ўзаро ҳаракати шакллари, шу билан бирга эришилган натижалар билан характерланади.

Педагогик жараёнда иштирок этадиган тизим таркибий қисмларига қуйидагилар киради:

- ✓ педагоглар;
- ✓ тарбияланувчилар;
- ✓ тарбиявий шарт-шароитлар.

Жараённинг **аниқ мақсадли таркибий қисми** педагогик фаолиятнинг барча кўп образли мақсад ва вазифаларини: бош мақсад – ҳар томонлама ва баркамол шахсни тарбиялашдан – алоҳида сифатларни шакллантиришнинг аниқ вазифасигача ўз ичига қамраб олади.

Мазмунли таркибий қисм умумий мақсад билан бирга, худди шундай аниқ вазифани қўядиган маънони акс эттиради.

Фаолиятли таркибий қисм – жараёни ташкил этиш ва бошқаришда бусиз белгиланган натижаларга эришиш мумкин бўлмаган педагоглар ва тарбияланувчиларнинг ўзаро ҳаракати ва уларнинг ҳамкорлиги. Мазкур таркибий қисм педагогик адабиётларда яна ташкилий ёки ташкилий-бошқарувли деб ҳам номланади.

Жараённинг **натижали таркибий қисми** уни амалга ошиши самарадорлигини акс эттиради., қўйилган мақсад билан боғлиқликда муваффақиятли ўзгаришларга олиб келиш билан характерланади.

Профессор И.П.Раченко таълим тизимидаги таркибий қисм(компонент)ларни қуйидагича бўлиб кўрсатади:

- ✓ тизим фаолиятини аниқлаштирувчи мақсад ва вазифалар;
- ✓ таълим ва тарбия мазмуни мақсад ва вазифаларининг амалга ошишини таъминловчи педагогик кадрлар;
- ✓ тизимнинг илмий асосда ишлашини ташкил этувчи илмий кадрлар;
- ✓ таълим олувчилар(таълим олувчилар);
- ✓ моддий-техник таъминот;
- ✓ тизим ва унинг самарадорлиги кўрсаткичларининг молиявий таъминоти;
- ✓ шарт-шароит(психофизиологик, санитар-гигиеник, эстетик ва ижтимоий);
- ✓ ташкил этиш ва бошқариш.

Америкалик педагог Ф. Г. Кумбс қуйидагиларни таълим тизимининг асосий таркибий қисмлари деб ҳисоблайди:

- ✓ тизимнинг фаолиятини аниқлаштириб берувчи мақсад ва биринчи галдаги вазифалар;
- ✓ таълим олувчилар ҳамда тизимнинг асосий вазифаси ҳисобланмиш ўқитиш;
- ✓ тизим фаолиятини мувофиқлаштириш, раҳбарлик ва баҳолашни амалга оширувчи бошқариш;
- ✓ турли вазифалар билан боғлиқликда ўқув муддати ҳамда таълим олувчилар гуруҳининг тузилиши ва тақсимланиши;
- ✓ мазмун – энг асосийси, таълим олувчилар маълумотга эга бўлишлари шарт;
- ✓ ўқитувчилар;
- ✓ ўқув қўлланмалар: китоблар, доскалар, хариталар, фильмлар, лабораториялар ва бошқалар;
- ✓ ўқув жараёни учун зарур бўлган бино;
- ✓ технология – таълимда фойдаланиладиган барча метод ва усуллар;
- ✓ билимларни баҳолаш ва назорат қилиш: қабул қилиш, баҳолаш, имтиҳонлар, тайёргарлик сифати қоидалари;
- ✓ билимларни ошириш ва тизимни такомиллаштириши учун тадқиқот ишлари;
- ✓ таълим самарадорлиги кўрсаткичлари харажатлари.

Ягона педагогик жараённинг қонуниятлари. Педагогик жараён қонуниятлари – бу объектив мавжуд бўлган, такрорланадиган, барқарор ҳодисалар орасидаги маълум алоқадорлик, мазкур жараённинг алоҳида томони.

Қонуниятлар нима ва педагогик жараёнда қандай боғланган, нима билан у боғлиқликда эканлигини кўрсатади.

Педагогик тараққиёт сифатидаги бу қадар мураккаб, катта ва динамик тизимда кўплаб турли тавсифий алоқалар намоён бўлади.

Замонавий педагогикада педагогик жараён қонуниятларнинг ягона таснифи мавжуд эмас. Шу сабабли қуйида мавжуд таснифлардан баъзиларини кўриб ўтамиз.

И. П. Подласый таснифи бўйича:

- ✓ Тарбия ва ижтимоий тизимларнинг алоқадорлиги: аниқ тарихий шароитлардаги тарбия характери жамиятнинг эҳтиёжлари, иқтисодий, миллий-маданий ўзига хосликлари билан аниқланади.
- ✓ Таълим ва тарбия орасидаги: бу жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини, уларнинг кўптомонлама ўзаро таъсирини, бирлигини белгилаб берувчи алоқадорлик.
- ✓ Тарбия ва фаолиятнинг алоқадорлиги: тарбиялаш – фаолиятнинг турли турларига тарбияланувчиларни жалб этиш демакдир.
- ✓ Тарбия ва шахс фаоллигининг алоқадорлиги: агар унинг объекти(шахс) бир пайтнинг ўзида субъекти сифатида акс этса, тарбия муваффақиятли амалга ошади, яъни шахс ўзининг фаол хулқ-атворини, шахсий эркинлигини, мустақиллигини, фаолиятдаги эҳтиёжини намоён этади.
- ✓ Тарбия ва мулоқотнинг алоқадорлиги: тарбия жараёни ҳар доим одамлар – ўқитувчилар ва таълим олувчиларнинг ўзаро ҳаракатида кечади.

✓ Бола тарбияси мувафакқияти тўғридан-тўғри шахслараро алоқаларнинг интенсивлиги ва бойлигига боғлиқ бўлади.

✓ Педагогик жараённинг динамик қонуниятлари – таълим олувчининг кейинги барча мувафакқиятларининг қиммати унинг дастлабки босқичлардаги мувафакқиятига боғлиқ бўлади.

✓ Педагогик жараёнда шахснинг ривожланиши қонуниятлари – шахс ривожидан даражаси ва суръати:

- ирсият;
- тарбия ва ўқув муҳити;
- педагогик таъсир этиш усули ва воситаларининг қўлланилишига боғлиқ бўлади.

✓ Ўқув-тарбия жараёнини бошқариш қонуниятлари – педагогик таъсирнинг самарадорлиги:

- таълим олувчилар ва педагоглар орасидаги қайта алоқаларнинг интенсивлиги;

- таълим олувчиларга кўрсатиладиган коррекцияли таъсирларнинг асосланганлиги ҳамда характери, қимматига боғлиқ бўлади.

✓ Педагогик жараёнда ҳиссиёт, мантиқийлик ва амалиётнинг бирлиги қонуниятлари – ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлиги:

- ҳиссий идрокнинг сифати ва интенсивлиги;
- идрок этилганнинг мантиқий ангиланиши;
- ангиланганнинг амалий қўлланилишига боғлиқ бўлади.

✓ Ташқи(педагогик) ва ички(билиш) фаолиятнинг бирлиги қонуниятлари – педагогик жараённинг самарадорлиги:

- педагогик фаолиятнинг сифати;
- тарбияланувчиларнинг шахсий ўқув-тарбиявий фаолиятининг сифатини шарт қилиб қўяди.

М. Коджаспиров бўйича:

✓ Ижтимоий шарт-шароитлар билан шартланганлик қонуниятлари: таълим ва тарбиянинг ижтимоий эҳтиёжлар ва шароитларга боғлиқлиги.

✓ Инсон табиати билан боғланганлик қонуниятлари:

- шахсни шакллантиришда мулоқот ва фаолиятнинг ҳал қилувчилик роли;

- таълим ва тарбиянинг таълим олувчиларнинг ёш ва индивидуал ўзига хосликларига боғлиқлиги.

✓ Тарбиявий жараён моҳиятининг шартланганлик қонуниятлари:

- тарбия, ўқитиш, маълумот ва шахс ривожидан жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги;

- ўқув-тарбиявий жараёнда шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро алоқаси.

М. Коджаспировнинг мазкур таснифи Ю. К. Бабанскийнинг таснифига жуда яқин бўлиб, педагог олима А. С. Калдыбекованинг фикрича, ягона педагогик жараённинг қонуниятлари, айнан академик Ю. К. Бабанский томонидан содда ва тушунарли очиб берилган. Шунинг учун у ўзининг “Педагогика теорияси” номли

ўқув қўлланмасида педагогик жараённинг қуйидаги етти асосий қонуниятини санаб ўтган:

- ✓ Таълим ва тарбия жамиятнинг эҳтиёжлари ва ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларига боғлиқ ҳолда амалга ошади.
- ✓ Тарбия, ўқитиш, маълумот ва ривожланишнинг ўзаро боғлиқлиги қонуният.
- ✓ Тарбия ва ўзини-ўзи тарбиялашнинг бирлиги қонуният.
- ✓ Таълим ва тарбия жараёнида мулоқотнинг ҳал қилувчилик роли қонуният.
- ✓ Педагогик жараёнда таълим олувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш.
- ✓ Педагогик жараёнда жамоа ва шахснинг ўзаро алоқадорлик қонуният.
- ✓ Педагогик жараён вазифалари, шакллари, методларининг ўзаро алоқадорлик қонуният.

Ягона педагогик жараён қонуниятлари сингари тамойиллари масаласида ҳам турли қарашлар мавжуд. Ҳатто баъзи педагоглар уларни қонуният сифатида эътироф этишга мойилдирлар. Бироқ юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қонуниятлар объектив, энг муҳим, барқарор, ўзгаришда, шу билан бирга, аниқ шароитлардаги ҳаракатни ифода этади. Педагогик жараён қонуниятларидан уни самарали ташкил қилишга нисбатан муайян муҳим талаблар келиб чиқадики, буни тамойиллар(принциплар) деб атаймиз.

Ягона педагогик жараён тамойилларининг ҳам ҳозиргача турли таснифлари адабиётларда ўз аксини топган. Агар уларни синчиклаб ўрганиб чиқилса, таснифларнинг бир-бирига яқинлигини кўриш мумкин. Шу сабабли биз қуйида кўпчилик томонидан тушунарли деб топилган иккита(Ю. К. Бабанский, Б. Т. Лихачев) таснифини беришни маъқул деб топдик.

Ягона педагогик жараён тамойилларининг Ю. К. Бабанский бўйича таснифи:

- ✓ педагогик жараённинг мақсадга йўналтирилганлиги;
- ✓ таълим ва тарбия мазмунининг илмийлиги;
- ✓ таълим олувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш, тушунарлилик;
- ✓ тизимлилик ва кетма-кетлик;
- ✓ онглилик, фаоллик, ташаббускорлик, таълим олувчиларнинг ижодкорлиги;
- ✓ таълим ва тарбиянинг ижтимоий фойдали, ишлаб чиқариш меҳнати билан алоқаси;
- ✓ таълим ва тарбиянинг жамоавий характери;
- ✓ кўргазмалилик;
- ✓ онгли талабчанлик билан биргаликда таълим олувчи шахсини ҳурмат қилиш;
- ✓ таълим ва тарбиянинг қўлай метод, шакл ва воситаларини танлаб олиш;
- ✓ сабабийлик, онглилик ҳамда таълим, тарбия ва ривожланишининг амалий натижалари;
- ✓ тарбияга комплекс ёндашув.

Б. Т. Лихачев таснифи:

- ✓ ўқув-тарбия жараёнининг ижтимоий-қадриятли мақсадга йўналганлиги;
- ✓ таълим олувчилар фаолиятининг турли турларининг ўзаро ҳаракатини ташкил этишга комплекс ёндашувни амалга оширилиши;
- ✓ бутун ўқув-тарбиявий ишларнинг ҳаёт билан боғлиқлиги;
- ✓ таълим ва тарбия жараёнида ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантириш, жамоада таълим ва тарбия;
- ✓ таълим олувчиларга талабчанлик ва ҳурматнинг бирлиги;
- ✓ таълим олувчилар ҳаётига раҳбарлик қилишда уларнинг ташаббускорликларини ҳисобга олиш;
- ✓ барча таълим олувчилар ҳаётини эстетизациялаш;
- ✓ таълим ва тарбиянинг бошқарувчилик роли;
- ✓ таълим олувчиларнинг билиш, меҳнат ва бошқа фаолиятларини рағбатлантиришни ҳисобга олиш, уларда ишга бевосита қизиқиш уйғотиш орқали ахлоқий-иродавий кучини фаоллаштириш;
- ✓ таълим олувчиларда барча турдаги фикрлашни ривожланишини ҳисобга олиш, кетма-кетлик ва тизимлилик;
- ✓ кўргазмалилик;
- ✓ тушунарлилик;
- ✓ сабабийлик.

Умуман олганда, ягона педагогик жараён ва унинг таркибий қисмларининг умумий ва ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш таълим ва тарбия жараёнининг самарадорлигига хизмат қилади.

Савол ва топшириқлар

1. Педагогик жараённи яхлит ҳодиса сифатида тушунишнинг тарихий асосларини баён этинг.
2. Ягона педагогик жараён деганда нимани тушунасиз?
3. Ягона педагогик жараённинг тузилишини изоҳлаб беринг.
4. Ягона педагогик жараённинг таркибий қисмларини тушунтириб беринг.
5. Педагогик жараён қонуниятлари деганда нима тушунилади?
6. Ягона педагогик жараён қонуниятлари таснифидан қайси бирини сиз кўпроқ маъқул деб ҳисоблайсиз?
7. Ягона педагогик жараён қонуниятларининг моҳиятини гапириб беринг.
8. Ягона педагогик жараённинг тамойиллари ва қонуниятлари ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқланг.

Тест саволлари

1. Қайси даврдан бошлаб таълим ва тарбияга ягона жараён сифатида қарала бошлади?
А) XV асрдан В) XVI асрдан С) XVIII асрдан Д) XIX асрдан
2. Ягона педагогик жараён муаммоси билан алоҳида шуғулланган олимни аниқланг.
А) Ю. К. Бабанский В) П. Ф. Каптерев С) Б. Т. Лихачев Д) А ва В
3. Педагогик жараён.....
А) Педагогик фанларнинг энг муҳим, асосий категорияларидан бири.

- В) Таълим ва тарбия бирлиги
- С) Кўплаб жараёнларнинг ички алоқадорлиги йиғиндисидир.
- Д) Барча жавоблар тўғри

4. **Қуйидагилар орасидан педагогик жараёнда иштирок этадиган тизим таркибий қисмларига қирмайдиганини аниқланг.**

- А) Педагоглар
- В) Тарбияланувчилар
- С) Тарбиявий шарт-шароитлар
- Д) Тўғри жавоб йўқ

5. **Педагогик жараён қонуниятларидан уни самарали ташкил қилишга нисбатан келиб чиқадиган муайян муҳим талаблар нима деб аталади?**

- А) Қонуниятлар В) Қонунлар С) Назариялар Д) Тамойиллар

Мустақил ўқиш учун адабиётлар

1. Общая педагогика. / Под. ред. В.А.Сластенина: В 2 ч –М. : Владос, 2003 г. ч.1.
2. Лихачев. Б.Т. Педагогика – М.: Юрайт, 2003.
3. Подласый И.П. Педагогика. В 2-х книгах. 1-часть. – М.: Владос, 1999
4. Калдыбекова А. С Педагогика теориясы (лекция матндэри) – Т.: 2001
5. Педагогика /Под.ред П. И. Пидкасистого. – М .: 1996
6. Педагогика / Под. ред. Ю. К. Бабанского. 2-е Изд. – М.: Педагогика, 1998.

II БОБ. УМУМИЙ ПЕДАГОГИК ЖАРАЁННИНГ ИЛМИЙ АСОСЛАРИ.

3-мавзу. Дидактика. Таълим жараёни. Таълим методлари ва таълимни ташкил этиш шакллари.

Дидактика(таълим назарияси) педагогиканинг таркибий қисми сифатида. Дидактика педагогика назариясининг нисбатан мустақил қисми бўлиб, унда ўқитиш жараёнининг умумий қонуниятлари очиқ берилади. Дидактиканинг сўзма-сўз таржимаси “таълим назарияси”ни англатади. Дидактика “грекча” сўздан олинган бўлиб, “didacticos” - ўргатиш, ўқитиш маъносини билдиради.

Дидактика “нимага ўқитиш?”, “нимани ўқитиш?” “қандай ўқитиш?” “қаерда ўқитиш” каби саволларга жавоб излайди.

Дидактикада таълимни ташкил этишнинг умумий масалалари, ўқитиш жараёнининг моҳияти, таълимнинг мазмуни, ўқитиш тамойиллари, методлари, унинг ташкилий шакллари ёритилади.

Ўқитиш жараёни педагогнинг ўргатувчилик фаолиятини ва таълим олувчиларнинг махсус ташкил этилган билиш фаолиятини ўз ичига олади. Шу ўринда бу жараёнларнинг таҳлилига эътибор қаратайлик. Таълимда ўқитувчининг бошқарувчилик роли ўз касбининг ижтимоий асосларидан келиб чиқиб, аждодларнинг бой тажрибасини, инсониятнинг асрлар давомидаги билиш, меҳнат, мулоқот, умумий алоқалар, эстетик ҳамда ахлоқий қарашлар жараёнида қўлга киритган ютуқларни эгаллашни шарт қилиб қўяди.

Буларнинг барчаси ўқитувчининг таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи вазифаларини амалга оширишида ўз аксини топмоғи лозим. Ана шу асосдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, таълим жараёнида ўқитувчи таълим олувчиларга қўлга

киритилган билимларни ўргатади. Ўқув фаолиятида уларни кўникма ва малакалар билан куроллантиради. Шу билан бир пайтда у таълим олувчиларда дунёқараш ва ахлоқ нормаларини ҳосил қилади, қизиқиш ва қобилиятларини шакллантиради, уларнинг билиш фаоллигини оширади. Ўқитувчининг фаолияти таълим олувчи шахсининг мақсадга мувофиқ шаклланишига катта имкониятлар очиб беради. Янада аниқ қилиб айтсак, бутун ўқув жараёнини режалаштиради, ушбу жараёнда таълим олувчилар билан биргаликдаги фаолиятни ташкил этади. Таълим олувчиларга қийинчиликларни енгиб ўтишда ёрдам беради ҳамда уларнинг билимларини ва бутун таълим жараёнини ташхис қилади. Ўз навбатида таълим олувчиларнинг фаолияти ўқув жараёнида ўрганишга, билим, кўникма ҳамда малакаларни эгаллашга, ўзини жамиятга фойдали фаолиятга тайёрлашга йўналтиради. Таълим жараёнида таълим олувчиларнинг фаолияти кўп қиррали йўналган ҳаракатни ифодалайди ва бу ҳаракат билишга доир вазифаларни ҳал қилишда уларга катта ёрдам беради.

Дидактика ва методика мустаҳкам алоқа ва ўзаро боғлиқликда жойлашади. Дидактика ўқитишнинг умумий қонуниятларини ўрганади. Аниқ бир предметни ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари хусусий методикаларда ишлаб чиқилади.

Дидактиканинг асосий категориялари. Дидактиканинг асосий категорияларига **таълим, таълим жараёни, таълим тамойиллари, таълим методлари, таълим шакллари, таълим воситалари, билим, кўникма, малака, ўқитиш, ўқиш** киради.

Таълим – теvarак-атрофдаги оламни билишнинг махсус ташкил этилган ва ўқитувчи раҳбарлик қиладиган алоҳида тури.

Таълим жараёни – ўқитувчи билан таълим олувчиларнинг биргаликдаги фаолияти бўлиб, икки томонлама характерга эгадир.

Таълим тамойиллари – таълим методикаси ва ташкил этилиши мазмунига қўйиладиган талабларни аниқлайдиган энг муҳим қоидалар.

Таълим методлари – ўқитувчи билан таълим олувчининг ўқув вазифаларини ҳал этишга қаратилган, ўзаро боғланган фаолияти йўллари ва усуллари.

Таълим воситалари – ўқув жараёнининг ташкил этилиши ва ўтиб боришини таъминлайдиган хилма-хил ўқув жихозлари, ўқув қўлланмалари ва бошқалар.

Билим – бу таълим олувчилар онгида муайян тартибда мустаҳкамланган, уларнинг шахсий мулкини ташкил этадиган ва бундан улар заруратга кўра фойдалана оладиган далиллар, маълумотлар, илмий назариялар, қонунлар, тушунчалардир.

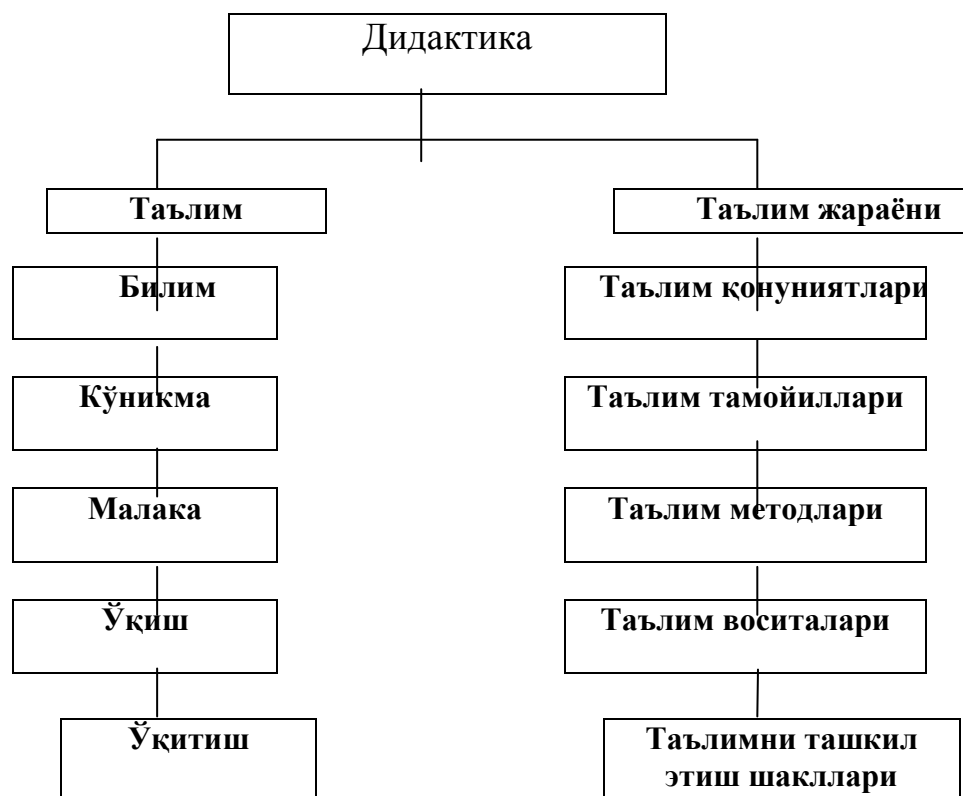
Кўникма – бу ўзлаштириб олинган билимлар асосида амалга ошириладиган ва амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳаракатларга тайёрликда ифодаланган онгли фаолият.

Малака – автоматлашган, ўрганиб қолинган, муайян усул билан беҳато бажариладиган ҳаракатдир.

Ўқитиш – таълим олувчиларни билим, кўникма ва малакалар билан куроллантириш ҳамда уларнинг билиш фаолияти натижасида бу билим, кўникма

ва малакаларни эгаллаб олишга доир махсус ташкил этилган ва бирор мақсадга қаратилган фаолиятдир.

Ўқиш – билим, кўникма ва малакаларни эгаллаб олишнинг мураккаб жараёни бўлиб, таълим олувчининг интеллектуал, иродавий ва жисмоний куч-ғайратини талаб этади ҳамда уларнинг ривожланишини рағбатлантиради.

4-

чизма.

Дидактиканинг асосий категориялари

Таълим жараёни ва унинг тузилиши. Ўқитиш ўқитувчи раҳбарлигида таълим олувчининг ўқув материалларини режали равишда билиб олиш жараёнидир. Бу жараённи билиш босқичидан иборат бўлган таркибий қисмларга (ёки бўғинларга) ажратиш мумкин. Таълим олувчи билмасликдан билиш, уддасидан чиқа олмасликдан уддалай олиш, малакалар ҳосил қилиш йўлидан бориб, бу босқичлардан ўтиши керак.

Ўқитиш жараёни 4 та асосий бўғиндан ташкил топган:

- 1) ўзлаштирилиши лозим бўлган материални идрок этиш;
- 2) уни фаҳмлаб олиш, тушунчаларнинг ҳосил бўлиши;
- 3) билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш, кўникма ва малакаларнинг ҳосил бўлиши;
- 4) ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни амалда қўллаш.

Ҳар бир бўғин учун таълим олувчиларнинг муайян тарздаги билиш фаолияти характерлидир. Бу фаолият ўқитувчи томонидан алоҳида раҳбарликни талаб этади.

Ўрганилаётган материални идрок қилиш. Таълим олувчиларнинг ўрганилаётган (ёки ўрганилиши лозим бўлган) материални идрок қилишини ташкил этар экан, ўқитувчи уларнинг ҳаётий тажрибаси ва тайёргарлик

даражасини ҳисобга олган ҳолда материал тўғрисида умумий тасаввур ҳосил қилиб, олдиндан уни бутунлигича тушунтиради ва кўрсатади.

Ўрганилаётган материални фаҳмлаб олиш. Ўрганилаётган объект ҳақидаги умумий тасаввур асосида уни тушунишни таъминловчи, аста-секин чуқурлашиб боровчи англаш жараёни давом этади. Ўқитишнинг бу бўғинининг мақсади илмий тушунчаларни таркиб топтиришдир. **Билимларни мустаҳкамланиши, кўникма ва малакаларнинг ҳосил бўлиши.** Ўқув материални идрок этиш ва фаҳмлаб олиш жараёнида ўзлаштириш кейинчалик уни мустаҳкамлаш ва такомиллаштиришни талаб этади.

Билим, кўникма ва малакаларни амалда қўллаш. Билим, кўникма ва малакаларни амалда қўллаш жараёни таълимнинг якуний мустақиллигини аста-секин ва изчиллик билан ошириб бориш.

Таълим жараёни қонуниятлари ва тамойиллари. Педагогикада қонуниятлар – бу қонунларнинг аниқ шароитлардаги ҳаракат ифодаси. Уларнинг асосий хусусияти қонуниятлар педагогикада эҳтимолий-статистик характер беришида акс этади, қонунларни эса таълим жараёнида амалга оширишни ҳамма ҳолатларда ҳам аниқ кўриб бўлмайди.

Қонуниятлар асосан эмпирик методлар асосида пайдо бўлади ва иккига ажралади.

1. **Ташқи қонуниятлар** таълим жараёнида таълимнинг ижтимоий жараёнлар ва шароитлари билан боғлиқлигида характерланади.

2. **Ички қонуниятлар** таълим жараёнида унинг таркибий қисмлари (мақсад, мазмун, восита, метод, шакллари) орасидаги алоқани ҳосил қилади. Бундай қонуниятлар педагогикада жуда кўп.

✓ педагогнинг ўргатувчилик фаолияти кўпинча тарбиявий характерга эга бўлади. Бу қонуният таълим ва тарбия орасидаги алоқада акс этади;

✓ ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг биргаликдаги фаолияти ва таълим натижалари орасида боғлиқлик мавжуд;

✓ ўргатилаётган билимларга ўрганиш истагининг мослиги;

✓ таълим берувчи ҳаракатларининг таълим олувчиларнинг якка ва жамоавий фаолиятига мослиги;

✓ таълим берувчи ҳаракатларининг таълим олувчиларнинг билиш, интеллектуал ва бошқа эҳтиёжларига мос бўлиши;

✓ таълим берувчи ва таълим олувчилар фаолиятининг таълимнинг техник воситалари имкониятларига мослиги;

✓ ўқитувчи ва таълим олувчилар фаолиятининг замонавий ҳаёт шарт-шароитлари талаблари асосида моделлаштириш.

И.П.Подласый эса таълим жараёнининг қуйидаги умумий қонуниятларини ажратиб кўрсатади:

✓ **таълим мақсади қуйидагиларга боғлиқ:** жамиятнинг ривожланиш суръати ва даражаси, жамиятнинг талаблари ва имкониятлари ҳамда педагогика фани ва амалиётининг ривожланганлиги ва имкониятлари даражаси.

✓ **таълим мазмуни қуйидагиларга боғлиқ:** таълимнинг ижтимоий эҳтиёжлари ва мақсадлари, ижтимоий ва илмий-техник тараққиёт суръати, таълим олувчиларнинг ёши имкониятлари, таълим назарияси ва амалиётининг

ривожланиш даражаси, шунингдек, ўқув юртининг моддий-техник ва иқтисодий имкониятлари.

✓ **таълим сифати (самарадорлиги) қуйидагиларга боғлиқ:** аввалги босқич маҳсулдорлиги ва мазкур босқичда эришилган натижалар, ўрганилаётган материал хусусияти ва ҳажми, таълим олувчиларга ташкилий-педагогик таъсир кўрсатиш ҳамда таълим олувчиларнинг билим олишга қобилиятлари ва таълим вақти.

✓ **таълим методлари самарадорлиги қуйидагиларга боғлиқ:** методларни қўллашда билимлари ва кўникмалари, таълим мақсади, таълим мазмуни, таълим олувчиларнинг ёши, таълим олиш имкониятлари, моддий-техник таъминот ҳамда ўқув жараёнини ташкил этиш.

✓ **таълимни бошқариш маҳсулдорлиги қуйидагиларга боғлиқ:** таълим тизимида қайта алоқаларнинг интенсивлиги ва тузатиш, таъсир кўрсатишларнинг асосланганлиги.

✓ **таълимни рағбатлантириш самарадорлиги қуйидагиларга боғлиқ:** таълимнинг ички рағбатлари (сабаблари) ҳамда ташқи (ижтимоий, иқтисодий, педагогик) рағбатлари.

Тамойил (юнонча «principium») – бирор-бир назариянинг асоси, негизи, асосий бошланғич қоидаси; бошқарувчи ғоя, фаолиятнинг асосий қоидаси; умумлаштирилган талаб.

Ўқитиш тамойиллари ўқув жараёнининг умумий мақсадлари ва қонуниятларига биноан унинг мазмуни, ташкилий шакл ва методларини белгиловчи бошланғич қоидалардир.

Таълим тамойиллари масаласи ҳам турли педагогик адабиётларда турлича ёритилади. Бироқ кўпгина ҳолларда бу ўринда муаллифларнинг шахсий нуқтаи назарлари акс этганлигини эсдан чиқармаслик зарур. Шу сабабли биз қуйида кўп йиллардан бўён амалиётда ўз исботини топган дидактик тамойилларга тўхталиб ўтамиз.

✓ **таълимнинг илмий бўлиш тамойили** – таълим олувчининг ўқув материалидаги қонуниятларни идрок этиши, тушуниши ва ўзлаштириши учун тўғри шарт – шароит яратиш мақсадида зарур;

✓ **таълимнинг тизимли ва изчил бўлиш тамойили** баён қилинаётган ўқув материални мустаҳкамлаш ва илгари ўтилган материалларни тўлдиришга хизмат қилишини, таълим олувчиларнинг узлуксиз ва тизимли суръатда мустақил иш олиб боришларини, таълим олувчиларнинг ўзлаштирган билим ва ҳосил бўлган кўникма, малакаларини ҳисобга олиб боришни ҳам ўз ичига олади;

✓ **таълим-тарбиянинг бирлиги тамойили** таълим жараёнини тўғри ташкил қилиш ва ўқитишнинг хилма-хил метод ва усулларида фойдалана олишга кўп жиҳатдан боғлиқдир;

✓ **таълимда назариянинг амалиёт билан боғлаб ўқитиш тамойили** изчиллик билан амалга оширилиши оқибатидагина таълим олувчилар ўқув материалининг туб моҳиятини табиат ва жамият тараққиёти қонуниятларини илмий амалиётлари учун зарур бўлган маҳорат, кўникма ва малакалар ҳосил қиладилар;

✓ **таълимда онглилик, фаолият ва мустақиллик тамойили** ўқитишни шундай ташкил этишни назарда тутадик, бунда таълим олувчилар илмий билимларни ҳамда уларни амалда қўллаш усуллари онгли ва фаол эгаллаб олишади;

✓ **таълимда кўрсатмалилик тамойили** ўқитиш жараёни сифатини оширади, таълим олувчиларнинг билим олишларини осонлаштиради;

✓ **таълимнинг таълим олувчиларга мос бўлиш тамойили** деганда ўқув материалларининг мазмуни унинг ҳажми, характери, у ёки бу гуруҳ таълим олувчиларининг жисмоний ривожига, умумий тайёргарлигига – савияси ва имкониятларига лойиқ бўлиши тушунилади;

✓ **таълимда билим кўникма ва малакаларни пухта ва мустаҳкам ўзлаштириш тамойили** муҳим дидактик талаб ва қоидаларни, яъни ўқувчилар томонидан тизимли ва онгли ўзлаштирилган илмий билимларни мустаҳкам, эса сақлаб қолиш ҳамда ўзлаштирилган илмий билимларни ўз турмуш фаолиятларида қўллай олиш малакалари билан қуроллантиришни назарда тутати;

✓ **таълимда таълим олувчига хос хусусиятларни ҳисобга олиш тамойили** – таълим жараёнида гуруҳий ҳослик хусусиятларини, ҳар бир таълим олувчининг ўзига хос жисмоний, ахлоқий, руҳий ва бошқа хусусиятларга эгаллигини ифода этади.

Таълим мазмуни ва уни белгилаб берувчи ҳужжатлар. Таълимнинг энг муҳим ижтимоий вазифаси – ижтимоий талабларга мос келувчи шахсни шакллантиришдир. Таълим жараёни инсониятнинг руҳий ва моддий маданиятининг акс эттирувчи қисми фаолият усуллари ва тизимлаштирилган илмий билимларни эгаллаш асосида юзага келади.

Таълимнинг мазмуни деганда, таълим олувчиларнинг ўқиш жараёнида эгаллаши лозим бўлган ҳамда тизимга солинган билим, кўникма ва малакаларнинг аниқ белгиланган доираси тушунилади.

Таълим мазмуни учун бир нечта асосий қоидалар мавжуд, жумладан:

✓ таълим мазмуни илмий асосга йўналган бўлади;

✓ таълим мазмуни фанда фақатгина фактлар ва назарий қоидалар тарзида очиб берилади;

✓ ўқув материали фанларнинг замонавий ҳолатига мос бўлади, ҳаётий қарашларни шакллантиришга имкон беради;

✓ ҳар бир ўқув фани бўйича таълим мазмуни шу ёки бошқа фанлар тизимига мантқан мос бўлади;

✓ таълим мазмуни алоҳида ўқув фанлари орасидаги ўзаро алоқадорликка асосланади;

✓ мактаб, ўрта-махсус касб ҳунар таълимида таълим техник ва меҳнат таълими билан бирга қўшиб олиб борилади, таълим олувчиларни касбга йўналтиришга имкон беради;

✓ таълим билимларни эгаллашда қийинчиликларни енгиб ўтишда иродалиликни шакллантиришга ўргатади;

✓ таълим мазмуни таълим олувчиларнинг ёш имкониятларига мос бўлади.

Таълим мазмунига нисбатан икки хил ёндашув мавжуд:

✓ билимга йўналтирилган;

✓ шахсга йўналтирилган ёндашув.

Таълим мазмунини белгилайдиган **хужжатларга ДТС, ўқув режаси, ўқув дастури киради.**

Давлат таълим стандарти Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритилгандан сўнг яратилди. ДТС Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий Дастури” асосида яратилган.

Стандарт ўлчов, андоза, қолип, мезон маъносини беради. ДТС таълимнинг мазмунига ҳамда сифатига қўйиладиган талабларни белгилайди.

ДТС таълим олувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларининг сифатига қўйиладиган минимал даражадаги талабни аниқлайди.

ДТС ларни бажариш Ўзбекистон Республикасининг барча таълим муассасалари учун мажбурийдир.

Ўқув режаси: давлат ҳужжатидир. Ўқув режаси барча таълим муассасаларида сўзсиз амал қилиниши лозим бўлган давлат ҳужжатидир.

Ўқув режаси тегишли таълим вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Ўқув режасида:

- ўқув йилининг бошланиши ва тугаш вақти, бериладиган таътилларнинг куни, таълим муассасасида ўтилиши керак бўлган фанларнинг тизими;
- ўрганилаётган фанларнинг рўйхати ва бўлиниши (тақсим қилиниши);
- фанларнинг асосий ва факультативларга бўлиниши;
- ҳар бир курсда ўқув фанларини ўрганишда ҳафталик ва йиллик тақсим қилиниши соати кўрсатилган бўлади.

Ўқув дастури ўқув режаси асосида ҳар бир ўқув фани учун тузилади. Ўқув дастури ҳар бир ўқув фанини ўқитиш учун ажратилган билим ҳажми, тизими ва фоявий-сиёсий йўналишини аниқлаб берадиган ҳужжатдир.

Ўқув дастурида белгиланган семестр давомида алоҳида фанлар бўйича таълим олувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакаларнинг ҳажми белгилаб берилади. Дастурда ҳар қайси ўқув фанларининг мазмуни изчиллик билан ёритилади ва таълим мавзулар орқали кўрсатилади.

Маълум мавзу юзасидан таълим олувчи ўзлаштириши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар қисқача ифодалаб берилади.

Ўқув дастури **уч қисмга** бўлинади:

- тушунтириш хати (ўрганилаётган фаннинг) мақсад ва вазифалари;
- мазмуний (асосий) қисм;
- билим, кўникма ва малакаларни баҳолашда методик кўрсатма, таълимнинг кўрсатмали ва техник воситалари сони, тавсия этилган адабиётлар рўйхати;

Таълим методлари ва усуллари тушунчалари. Таълим методи тушунчаси анчагина мураккабдир. Шу боис педагогикада унинг тобора аниқ талқини хусусида мунозара ҳалигача давом этмокда. Бироқ бу тушунчага бериладиган дидактларнинг турли таърифларига қарамай, уларнинг нуқтаи назарларини яқинлаштирадиган қандайдир умумийликни ҳам таъкидлаш мумкин. Кўпчилик муаллифлар таълим методини таълим олувчиларнинг ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш усули, деб ҳисоблашга мойилдир.

Шу қоидадан бошланғич нуқта билиб, мазкур тушунчани янада батафсил кўриб чиқиш ва унинг илмий таърифига келишга ҳаракат қиламиз.

Метод сўзи грекча тадқиқот, мақсадга эришиш йўли, усули деганидир. Бу сўзнинг этимологияси (келиб чиқиши) унинг илмий категория сифатидаги талқинида ҳам акс этган. “Метод – энг умумий маънода – мақсадга эришиш усули, маълум тарзда тартибга солинган фаолият”. Кўринадики, бу ўринда ҳам ўқитувчининг ўргатувчи иши ва у ташкил этган таълим олувчиларнинг фаол ўқув-билиш фаолияти уйғунлашади. Бундан хулоса қилиш мумкинки: таълим методлари дейилганда, ўрганилаётган материални эгаллашга қаратилган турли дидактик вазифаларни ҳал этиш бўйича ўқитувчининг ўргатувчи иши ва таълим олувчилар ўқув-билиш фаолиятини ташкил этиш усуллари тушунилиши лозим.

Дидактикада, шунингдек, таълим усуллари атамаси ҳам кенг қўлланади. **Таълим усули** – таълим методининг таркибий қисми ёки алоҳида томони, Методлар билан усуллар муносабати ўзаро бир-бирига боғланган. Усул ва метод бутун ва қисм сифатида бир-бирига боғланади. Усуллар ёрдамида фақат педагогик ёки ўқув вазифасининг бир қисми ҳал қилинади. Худди шу методик усуллар турли методларда фойдаланилган бўлиши мумкин. Ва аксинча худди шу метод турли ўқитувчилар томонидан турли усулларда очиқ берилиши мумкин.

Таълим методлари ва методик усуллар бир-бирига тигиз алоқадорликда, аниқ педагогик вазиятларда бир-бирига ўтиб туради. Бир ҳолатда метод педагогик вазифани ҳал қилишнинг мустақил йўли сифатида юзага чиқса, бошқа ҳолда қисм аҳамиятига эга.

Замонавий дидактикада таълим методлари таснифига турлича ёндашувлар. Таълим методларини таснифлаш ҳақидаги масала ҳам анчагина мураккаб ва мунозарали саналади. Бунинг ўзига хос тарихи бор. Ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ педагогикада схоластик ўқитиш ва ёдлаш каби эски мактабларда кенг тарқалган методларга қарши кураш олиб борилган ва таълим олувчиларнинг билимларини онгли, фаол ва ижодий ўзлаштиришни таъминловчи методларни излаб топишга уринишлар қилинган. Айнан шу йиллари педагог Б.В.Всесветский таълимда фақат иккита: тадқиқотчилик ва тайёр билимлар методлари бўлиши мумкинлиги ҳақидаги қонидани ривожлантирган. Табиийки, тайёр билимлар танқид остига олинган. Тадқиқотчилик методи мактаб таълимида энг муҳим саналган унинг моҳияти таълим олувчилар барча нарсаларни кузатиши ва ўрганилаётган ҳодисалар таҳлили асосида ўрганиш ва зарур хулосаларга мустақил равишда келишлари зарурлигидан иборат бўлган.

Ўқув ишлари бутун хилма-хиллигини қандайдир универсал метод методларга йўйишга уринишлар асоссиз эди. Масалан, тадқиқотчилик методи, ҳатто математика, физика, кимё дарсларида ҳам доимо қўлланилавермайди. Адабиёт, тарих ва бошқа фанларни ўрганишга келсак, бу фанлар материали кўпроқ тавсифий бўлганидан мазкур методнинг қўлланилиши анча чекланган.

XX асрнинг 20-йилларда шунингдек, лойиҳалар методи деб номланган методни мактаб амалиётига киритишга уринишлар бўлган. Унинг асосини прагматизм фалсафаси ташкил этиб, АҚШ дан ўзлаштирилган, бироқ маълум бўлдики, лойиҳаштиришга хос бўлган айрим ўқув фанларини тугатиш ва бутун ўқув ишини бажаришга тенглаш таълим олувчиларнинг умумтаълим тайёргарлигини кескин пасайишига сабаб бўлди. Шу пайтдан педагогика

таълимида қандай универсал методлар бўлиши мумкин эмаслиги ва бу жараёнда турли методлар қўлланилиши лозим экани ҳақида қоида мустаҳкамланади.

Бироқ дидактик тадқиқотлар кўрсатадики, таълим методлари номенклатураси (номланиши) ва таснифи уларни ишлаб чиқишда танланган ёндашувга боғлиқ ҳолда жуда хилма-хил эканлиги билан характерли. Улардан энг муҳимларига тўхталамиз.

Айрим дидактлар (Е.И.Петровский, Е.Я.Голант, Д.О.Лордкинадзе ва бошқалар) фикрича, таълим методлари (ТМ) таснифида таълим олувчилар билим оладиган манбаларни ҳисобга олиш зарур. И.Я.Лернер ва М.Н.Скаткин таълим методларини таълим олувчиларнинг ўрганилаётган материални ўзлаштириш бўйича ўқув-билиш фаолияти характеридан келиб чиқиб ишлаб чиққан.

Ю.К.Бабанский ТМ бутун хилма-хиллигини 3 асосий гуруҳга бўлади:

- а) ўқув билиш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари;
- б) ўқув-билиш фаолиятини рағбатлантириш ва мотивациялаш методлари;
- в) ўқув-билиш фаолиятини назорат ва ўз-ўзини назорат методлари;

Бу таснифларнинг ҳар бири маълум асосга эга ва ТМ моҳиятини турли томонлардан англаш имкониятини беради, бироқ дидактик жиҳатдан М.А.Данилов, Б.П.Есиповлар таснифи кўпроқ амалий кўринади. Улар ТМ таълим олувчиларнинг тартибланган ўқув фаолиятини ташкил этиш усуллари сифатида мавжуд экан, демак уларни 3 гуруҳга:

- а) янги билимларни эгаллаш;
- б) билимларни амалиётда қўллаш малака ва кўникмаларини шакллантириш;
- в) билим, кўникма ва малакаларни текшириш ва баҳолаш методлари каби гуруҳларга ажратиш лозим эканидан келиб чиққан.

Мазкур тасниф таълимнинг асосий вазифаларига яхши мос келади ва уларнинг вазифасини яхшироқ тушунишга ёрдам беради. Бу таснифга айрим аниқлашлар киритилса, ТМ бутун хилма-хиллигини қуйидаги бешта гуруҳга бўлиш мумкин:

а) ўқитувчи томонидан билимларни оғзаки баён қилиш ва таълим олувчилар билиш фаоллигини ошириш методлари: ҳикоя, тушунтириш, мактаб маърузаси; материални оғзаки баён қилишда иллюстрация ва намоиш методи;

б) ўрганилаётган материални мустаҳкамлаш методлари: суҳбат, дарслик билан ишлаш;

в) янги материални англаш ва ўзлаштириш бўйича таълим олувчиларни мустақил ишлари методлари: дарслик билан ишлаш, лаборатория ишлари;

г) билимларни амалиётда қўллаш ва кўникма ҳамда малакаларини ҳосил қилишга оид ўқув ишлари методлари: машқлар, лаборатория ишлари;

д) таълим олувчилар билим, кўникма ва малакаларини текшириш ва баҳолаш методлари: таълим олувчиларни ишини кундалик кузатиш, оғзаки сўраш (якка, оммавий, аралаш), назорат ишлари, мустақил ишларини текшириш, дастурланган назорат, тест.

Таълимни ташкил этиш шакллари. Таълим мазмунини ўзлаштириш бўйича таълим олувчиларнинг фаолияти унга таъсир этувчи омиллар (таълимнинг мақсад ва вазифалари; таълим олувчилар сони; алоҳида ўқув муассасининг ўзига хослиги; таълим олувчиларнинг ўқув ишлари вақти ва жойи; дарслик ва ўқув қўлланмалари

билан таъминланганлиги) характеридан келиб чиқиб турли шаклларда амалга оширилади. Дидактикада таълимни ташкил этиш шаклларига таъриф беришда қуйидагича қоида қабул қилинган: “Таълим олувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш вақтида ўқитувчининг фаолияти билан ўзаро боғланган ўқув жараёнининг энг муҳим таркибий қисми (О.Н.Максимов)”. “Аниқ бошқарувга, олдиндан белгиланган тартиб ва режимларга асосланган ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг биргаликдаги фаолияти” (И.А.Лернер) ва бошқалар.

Педагогика ва таълим тарихида таълимни ташкил этишнинг уч асосий тизими ўрин олган: индивидуал, синф-дарс, маъруза-семинар.

Индивидуал таълим тизими ибтидоий жамоа тузумида бир одам бошқасига, катталар ёшларга ўз тажрибасини ўргатиши асосида пайдо бўлган. Ёзув пайдо бўлиши билан ўргатувчи улар билан шуғулланиб, ўз фикрларини белгилар воситасида ифодалаган. Илмий билимларнинг ривожланиши ва таълим олувчилар гуруҳининг ўсиши индивидуал таълим тизимини **индивидуал-гуруҳий таълим** тизимига айлантирган. Бунда ўқитувчи еттидан ўнтагача таълим олувчини индивидуал ўқитган. Дастлаб ўқитувчи материални биттасига баён этган. Унга мустақил ишлаш учун топшириқни берган. Сўнг бошқасига худди шундай давом этган.

Ўрта асрларда таълим олувчилар сонининг ўсиши билан боғлиқликда бир хил ёшдаги болаларни гуруҳларга тақсимлаш имконияти пайдо бўлди. Бу таълимни ташкил этишнинг самаралироқ тизимини яратиш заруриятини келтириб чиқаради. Бу XVII асрда Я.А.Коменский томонидан ишлаб чиқилган синф-дарс тизимининг яратилишига олиб келди. Я.А.Коменский ўз замонасининг тараққийпарвар мактаблари тажрибасини умумлаштириб, синф-дарс тизимини назарий асослаб берди. Унинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

1) ўқувчилар ёшлари ва тайёргарлик даражаларига кўра синфларга гуруҳланадилар ва умумий ишни бажарадилар.

2) ўқув фанининг мазмуни ҳамда бир қатор бўлим ва мавзулар эса бир қатор барабар ва изчил жойлаштирилган қисмларга ажратишиб, улар бирин-кетин маълум жадвал бўйича келадилар.

3) дарслар танаффуслар билан олиб борилади.

4) методик жиҳатдан дарслар уч таркибий қисмдан иборат бўлиши керак: бошланиши (ўқитувчи саволлар ёрдамида аввал ўрганилганларни ўқувчиларнинг хотирасида тиклайди ва ўтилганларни қисқа баён этади), давомийлиги (ўқитувчи янги мавзунини тушунтиради), тугаши (якуний ўқувчилар эшитганларини мустаҳкамлайди ва машқлар бажарадилар).

Дастлабки университетлар пайдо бўлган даврдаёқ таълимнинг маъруза-семинар тизими яратилган. У яратилган даврдан ҳозиргача амалий ўзгаришларга учрамади. Маъруза-семинар тизимида асосий шакллар маъруза ва семинарлардир. Унга шунингдек, ўқув жараёнини алоҳида бўғинларга бўлиниши ва ҳар бир бўғинда ўқув жараёнининг ихтисослашган шакллари (маъруза, семинар, амалий машғулоти, коллквиум, мустақил иш)нинг бўлиши характерлидир. Ўқитишнинг бу тизимида турли ўқув гуруҳлари - потоклар, гуруҳлар, кичик гуруҳчалар ташкил қилинади. Бундан ташқари айрим таълим олувчилар индивидуал режа бўйича шуғулланишлари мумкин.

Маъруза-семинар тизимининг ўз камчиликлари ва афзалликлари бор. Унинг камчилиги ўқитувчининг таълим олувчилардан маълум даражада узоқлашганидир. Шу билан бирга ўқитишнинг чуқурлиги, илмийлиги, энг яхши техник жиҳозланганлик, тежамкорлик таъминланади. Ўқитишнинг бу тизими ўрта-махсус касб-хунар таълими ва олий ўқув юртлири учун характерлидир.

Савол ва топшириқлар

1. Дидактика тушунчасига таъриф беринг.
2. Дидактиканинг асосий категорияларини сананг ва изоҳланг.
3. Таълим жараёни деганда нимани тушунасиш?
4. Таълим жараёнининг асосий тўртта бўғинини баён этинг.
5. Таълим жараёни қонуниятлари деганда нима тушунилади?
6. Таълим жараёни қонуниятлари моҳиятини тушунтиринг.
7. Таълим тамойиллари ва уларнинг аҳамиятини нималардан иборат?
8. Метод, усул, восита тушунчаларини тавсифланг.
9. Замонавий дидактикада таълим методлари таснифига қандай ёндашувлар мавжуд.
10. Таълимни ташкил этишнинг ҳозирги вақтда қандай шакллари мавжуд?

Тест саволлари

1. Қуйидагилар орасидан “дидактика” тушунчасига мувофиқ келадиган тушунчани топинг.

- А) Тарбия назарияси
- В) Таълим назарияси
- С) Билим
- Д) Маънавият

2. – бу ўзлаштириб олинган билимлар асосида амалга ошириладиган ва амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳаракатларга тайёрликда ифодаланган онгли фаолият.

- А) Билим В) Кўникма С) Малака Д) Таълим

3. Илмий тушунчаларни таркиб топиши таълим жараёнининг қайси бўғинига тегишли?

- А) Ўзлаштирилиши лозим бўлган материални идрок этиш;
- В) Уни фаҳмлаб олиш, тушунчаларнинг ҳосил бўлиши;
- С) Билимларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш, кўникма ва малакаларнинг ҳосил бўлиши;
- Д) Ҳосил қилинган кўникма ва малакаларни амалда қўллаш.

4. ДТС таълимнинг ва талаб қўяди.

Нукталар ўрнига керакли сўзни топиб қўйинг.

- А) Микдори ва ўлчамига В) Мазмуни ва сифатига
- С) Ҳажми ва сифатига Д) Тўғри жавоб йўқ

5. Таълимни ташкил этишнинг қайси шакли яратилганидан бўён ҳозиргача амалий ўзгаришга учрамаган?

- А) Индивидуал В) Индивидуал-гуруҳий С) Синф-дарс Д) Маъруза-семинар

Мустақил ўқиш учун адабиётлар

1. Педагогика. /А.Қ. Мунавваров умумий таҳрири остида. – Т.: Ўқитувчи, 1994.
2. Калдыбекова А.С., Ходжаев Б.Х. Ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ошириш йўллари. – Т.: ТДПУ, 2006.
3. Педагогика. / В.В.Беларусова ва И.Н. Решетен таҳ. ост. – Т.: 1990.
4. Хошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2005.
5. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Высшая школа, 1990.
6. Лихачев. Б.Т. Педагогика. – М.: Юрайт, 2003.
7. Педагогика / Под. ред. Ю. К. Бабанского. 2-е Изд. – М.: Педагогика, 1998.
8. Общая педагогика. Под. ред. В.А.Сластенина: В 2 ч – М.: Владос, 2003.

4-мавзу. Тарбия назарияси. Тарбия жараёни. Тарбия турлари.

Тарбия жараёнининг моҳияти ва аҳамияти. Инсон шахси кўп сонли омиллар таъсири натижасида шаклланади ва ривожланади: объектив ва субъектив, табиий ва ижтимоий, ички ва ташқи, одамларнинг онги ва шуурига боғлиқ бўлган ва бўлмаган. Шу сабабали инсоннинг ўзи ҳам ташқи таъсирни шунчаки акс эттирувчи султ мавжудот эмас. У ўзининг шахсий шаклланиши ва ривожланиши субъектидир.

Тарбия педагогикадаги асосий тушунчалардан бири саналади. Жамият ва педагогиканинг тарихий ривожи давомида мазкур категорияни тушунтиришга турлича ёндашувлар юзага келди. Ёнг аввало, юқорида таъкидлаб ўтканимиздек, кенг ва тор маънодаги тарбия фарқланади. Кенг маънода тарбия шахсга жамиятнинг таъсир этиши, ижтимоий ҳодиса сифатида қаралади. Мазкур ҳолатда тарбия ижтимоийлаштириш билан уйғунлашади.

Тор маънодаги тарбия деганда, педагогик жараён шароитида таълим мақсадини амалга ошириш учун педагог ва тарбияланувчиларнинг махсус ташкил этилган фаолияти тушунилади. Ушбу ҳолатда педагогларнинг тарбиявий фаолияти тарбиявий иш деб аталади.

Тарбия мазмуни деганда, қўйилган мақсад ва вазифалар билан боғлиқликда таълим олувчиларнинг эгаллаши лозим бўлган билим, малака, эътиқод, шахс сифати ва характери, ҳулқ-атвор тизими тушунилади.

Тарбиянинг мақсади – ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантириш.

Тарбиянинг умумий вазифалари:

- ✓ жамият аъзоларининг мақсадга йўналтирилган ривожланиши ҳамда уларнинг қатор эҳтиёжларини қондириш учун шарт-шароит яратиш;
- ✓ жамият ривожи учун зарур бўлган ижтимоий маданиятга мос етарлича ҳажмдаги “инсон капитали”ни тайёрлаш;
- ✓ маданиятларни узатиб туриш орқали ижтимоий ҳаётнинг барқарорлигини таъминлаш;
- ✓ маълум жинс ёши ва ижтимоий-касбий гуруҳларнинг қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий муносабатлар доирасида жамият аъзоларининг ҳаракатини тартибга солиш.

Тарбия жараёнининг қонуниятлари ва тамойиллари. Тарбия жараёни ўқитувчи ва таълим олувчи (тарбиячи ва тарбияланувчи)лар ўртасида ташкил этилувчи ҳамда аниқ мақсадга йўналтирилган ҳамкорлик жараёнидир.

Тарбия жараёни **ўзига хос хусусиятларга** эга:

- ✓ мақсадга йўналтирилганлиги;
- ✓ кўп қиррали жараён;
- ✓ узоқ муддат давом этиши;
- ✓ узлуксизлиги;
- ✓ яхлитлиги;
- ✓ вариативлиги;
- ✓ натижаларнинг олдиндан аниқланмаслиги;
- ✓ икки томонламалилик;

Тарбия қонуниятлари – бу бир томондан, ижтимоий ҳодиса сифатида тарбиянинг хусусиятлари, иккинчи томондан, шахснинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган барқарор алоқалар.

Тарбия жараёнининг қуйидаги **қонуниятлари** мавжуд:

- ✓ ижтимоий муҳитнинг объектив ва субъектив омилларига боғлиқлиги;
- ✓ тарбиянинг шахснинг ривожланиши билан бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги;
- ✓ фаолият ва муносабатни эътироф этиш шахснинг ижтимоий қимматли фазилатларини шакллантиришнинг негизи ва асосий манбаи;
- ✓ тарбияланувчиларнинг ўзаро тарбиявий таъсири, ўзаро муносабатлари ҳамда фаол фаолияти ўртасидаги боғланиш;
- ✓ тарбия ва ўзини-ўзи тарбиялашнинг интенсивлиги;
- ✓ тарбияланувчининг “ички олами”га таъсир этишнинг интенсивлиги (Г.И. Щукина);
- ✓ тарбияланувчиларда вербал ва сенсомотор жараёнларнинг ривожланиш даражаси ва педагогик таъсирни ҳисобга олиш (Г.И. Щукина).

Тарбия тамойиллари – бу тарбиявий ишнинг йўналишига, мазмунига, методлари ва ташкил этилишига, тарбия жараёнининг иштирокчилари орасидаги муносабатларга қўйиладиган асосий талаблар ифодаланадиган дастлабки қоидалардир.

Тарбия жараёни қуйидаги **тамойиллар** асосида бошқарилади:

- ✓ мақсадга қаратилганлиги ва ғоявий йўналганлиги;
- ✓ тарбиянинг инсонпарварлашуви;
- ✓ тарбиянинг ҳаёт, меҳнат билан боғлиқлиги;
- ✓ тарбияга яхлит(комплекс) ёндашув;
- ✓ жамоада тарбиялаш ва жамоага суяниб иш кўриш;
- ✓ шахсга талабчанлик билан ҳурматни бирга қўшиб олиб бориш;
- ✓ ўқитувчилар, жамоат ташкилотлари ва оиланинг талаб ҳамда тарбиявий таъсирларининг бирлиги;
- ✓ тарбияланувчининг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш;
- ✓ тарбия жараёнининг тизимлиги ва узлуксизлиги.

Тарбия турлари. Тарбия турлари турли соҳаларга кўра тасниф этилади. Кўпроқ умумлашган тасниф ўзида ақлий, меҳнат, жисмоний тарбияни қамраб

олади. Таълим муассасаларидаги тарбиявий ишларнинг турли йўналишлари билан боғлиқликда фуқаролик, сиёсий, байналмилал, ахлоқий, эстетик, меҳнат, жисмоний, ҳуқуқий, экологик, иқтисодий тарбияга бўлинади. Институционал белгиларига бўйича оила, таълим муассасаси, таълим муассасасидан ташқари, диний, болалар, ёшлар ташкилотларидаги тарбия, махсус таълим муассасаларидаги тарбияга бўлинади.

Тарбия ва тарбияланувчилар оарсидаги муносабатлар услубига кўра авторитар, демократик, либерал, эркин тарбия; турли фалсафий концепциялар билан боғлиқликда прагматик, аксиологик, жамоавий, индивидуал тарбия фарқланади.

Ақлий тарбия таълим олувчининг интеллекти, билиш имкониятларини, иқтидор ва қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган. Унинг асосий вазифаси – таълим олувчиларни фан асослари бўйича билимлар тизими билан қуроллантириш. Уларни ўзлаштириш натижасида дунёқараш асослари шаклланиши зарур.

Ақлий тарбиянинг **вазифалари** қуйидагилар:

- ✓ белгиланган ҳажмдаги илмий билимларни эгаллаш;
- ✓ дунёқарашни шакллантириш;
- ✓ ақл кучи, иқтидор ва қобилиятларини ривожлантириш;
- ✓ билишга оид қизиқишларини ривожлантириш;
- ✓ шахс салоҳияти имкониятларини ривожлантириш;
- ✓ билиш фаолиятини шакллантириш;
- ✓ доимий равишда ўз билимларини тўлдириш, умумтаълимий тайёргарлик даражасини ошириш эҳтиёжларини ривожлантириш;
- ✓ таълим олувчиларни билиш фаолияти методлари билан қуроллантириш;
- ✓ фикрлаш қобилияти, ижодий фаолият тажрибаларини шакллантириш.

Жисмоний тарбия - деярли барча тарбиявий тизимларнинг ажралмас таркибий қисми.

Жисмоний тарбиянинг **вазифалари**:

- ✓ саломатликни, тўғри жисмоний ривожланишни мустаҳкамлаш;
- ✓ ақлий ва жисмоний ишчанлик қобилиятини ошириш;
- ✓ табиий ҳаракатлантирувчи сифатларни ривожлантириш ва такомиллаштириш;
- ✓ янги ҳаракат турларини ўргатиш;
- ✓ гигиеник малакаларни ривожлантириш;
- ✓ ахлоқий сифатларни тарбиялаш;
- ✓ доимий ва тизимли тарзда жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш эҳтиёжларини шакллантириш;
- ✓ соғлом, тетик бўлишга, ўзига ва атрофдагиларга қувонч улашишга иштиёқни ривожлантириш;

Меҳнат тарбияси – ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантиришининг муҳим тамойили.

Меҳнат тарбия жараёнида шахс ривожининг бош омили, дунёни ижодий ўзлаштириш, турли соҳалардаги меҳнат тажрибаларини эгаллаш усули, умумий

таълимнинг ажралмас қисми сифатида юзага чиқади.

Меҳнат тарбиясининг **асосий вазифаси** – ўқувчиларни меҳнат жараёнлари, воситалари, предметлари ҳақидаги билимлар, ишлаб чиқариш меҳнатини амалга ошириш учун зарур бўлган умуммеҳнат ва махсус кўникма ва малакалар билан қуроллантириш.

Бундан ташқари меҳнат тарбияси куйидаги **вазифаларни** ҳал қилади:

- ✓ меҳнатга самимий муносабатни;
- ✓ меҳнатга қизиқишни, чин дилдан бажарилган вазифадан завқланиш ҳиссини ва меҳнатга оид билимларни амалиётда қўллашни;
- ✓ меҳнатдаги интизомлилиқни тарбиялаш.

Ахлоқий тарбия – шахсни ҳар томонлама ривожлантиришнинг муҳим таркибий қисмларидан бири. Ахлоқий тарбиянинг **вазифалари** жамиятнинг шахсга ахлоқий талабларида акс этади. Бу вазифалар ўз ичига куйидагиларни қамраб олади:

- ✓ ахлоқий онгни, мустаҳкам ахлоқий эътиқодни;
- ✓ ахлоқий ҳис-туйғуни;
- ✓ ахлоқий хулқ-атвор малака ва одатларни;
- ✓ ахлоқий сифатларни тарбиялаш.

Эстетик тарбия – тарбияланувчиларда эстетик идеаллар, эҳтиёж ва қизиқишни ривожлантирувчи тарбия занжири ва тарбиявий тизимларнинг таянч таркибий қисмларидан бири.

Эстетик тарбиянинг **вазифалари**:

- ✓ эстетик билимларни шакллантириш;
- ✓ эстетик маданиятни шакллантириш;
- ✓ ўтмишдан қолган эстетик ва маданий меросни эгаллаш;
- ✓ борлиққа эстетик муносабатни шакллантириш;
- ✓ эстетик ҳис-туйғуни ривожлантириш;
- ✓ таълим олувчиларни ҳаётда, табиатда, меҳнатда гўзалликларни яратишга иштирок эттириш;
- ✓ ҳаётий фаолиятни гўзаллик қонуниятлари асосига қуришга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш;
- ✓ ҳамма нарсада: фикрда, ишда, ташқи кўринишда гўзал бўлишни шакллантириш.

Иқтисодий тарбиянинг асосий мақсади – шахсда бозор иқтисодиёти шароитларига ҳамда мақсадга мувофиқ иқтисодий фаолиятни амалга ошира олиш қобилиятини шакллантириш. Бу мақсад яхлит **вазифаларни** ҳал қилиш йўлларини излаб топишга имкон беради:

- ✓ таълим олувчиларда иқтисодий билимларни эгаллаш ва иқтисодий фаолиятга эҳтиёжни шакллантириш;
- ✓ уларнинг асосий иқтисодий тушунчалар, категориялар, қонунлар ва жараёнларни ўзлаштириши;
- ✓ уддабуронлик, масъулиятлилиқ, мустақиллик, тадбиркорлиқни ривожлантириш;
- ✓ ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур бўлган малакаларни эгаллаш;
- ✓ бозор иқтисодиёти шароитида инсоннинг тасодифий қийинчиликларга

имкон қадар психологик тайёргарлигини шакллантириш.

Экологик тарбия таълим олувчиларнинг табиат ва инсоннинг ўзаро ҳаракатининг илмий асосларини эгаллаганликлари билан боғлиқ. Унинг **мақсади** – атроф-муҳит ҳолати учун шахснинг ахлоқий масъулиятини тарбиялаш, барча фаолият турларида улар ҳақида домий ғамхўрлик заруриятини англашга йўналтирилган илмий билимлар, қарашлар, эътиқодлар тизимини шакллантириш.

Экологик тарбиянинг **вазифалари** куйидагиларда акс этади:

- ✓ табиат ҳақидаги асосий тушунчалар ва илмий далилларни ўзлаштириш;
- ✓ жамият ва ҳар бир инсоннинг моддий ва маънавий қуввати манбаи сифатида табиатнинг кўп қиррали аҳамиятини тушуниб етиш;
- ✓ амалий билимлар ҳамда атроф-муҳитнинг ҳолатини ўрганиш ва баҳолаш кўникмаларини эгаллаш;
- ✓ табиат билан мулоқот эҳтиёжларини, табиатдаги хулқ-атвор меъёрларига онгли амал қилишни ривожлантириш;
- ✓ табиий ва ўзлаштирилган атроф-муҳитни яхшилаш бўйича фаолиятни фаоллаштириш.

Ҳуқуқий тарбиянинг **мақсади** – ҳуқуқий онгни ва ёш фуқаронинг хулқ-атворини шакллантириш.

Ҳуқуқий тарбиянинг асосий **вазифалари**:

- ✓ таълим олувчиларнинг зарур ҳуқуқий билимларни эгаллаши;
- ✓ таълим олувчиларни асосий фуқаролик ҳуқуқи ва мажбуриятларига амал қилишга ўргатиш;
- ✓ имкон қадар ҳуқуқбузарликларни олдини олиш.

Савол ва топшириқлар

1. Тарбия жараёни деганда нимани тушунасиш?
2. Тарбия жараёнининг ўзига хосликлари нималардан иборат?
3. Тарбия жараёнининг мақсад ва вазифаларини баён этинг.
4. Тарбия жараёни қонуниятларининг моҳиятини тушунтиринг.
5. Тарбия жараёнининг тамойилларини сананг ва таҳлил қилинг.
6. Тарбия турларини қандай асосларга кўра тасниф этиш мумкин?
7. Ақлий тарбиянинг мақсад ва вазифаларини баён этинг.
8. Ахлоқий тарбиянинг моҳиятини тушунтиринг.
9. Жисмоний тарбиянинг вазифаларини айтиб беринг.
10. Иқтисодий тарбиянинг асосий мақсади нимадан иборат?
11. Экологик тарбия ва ҳуқуқий тарбиянинг мақсад ва вазифаларини асосланг.

Тест саволлари

1. Ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантириш тарбия жараёнининг ҳисобланади.

А) Мақсади В) Вазифаси С) Тамойили Д) Қонунияти

2. Қуйида келтирилга маълумотларнинг тарбия жараёнига қандай алоқаси бор?

1) жамият аъзоларининг мақсадга йўналтирилган ривожланиши ҳамда

уларнинг қатор эҳтиёжларини қондириш учун шарт-шароит яратиш;

2) жамият ривожини учун зарур бўлган ижтимоий маданиятга мос етарлича ҳажмдаги “инсон капитали”ни тайёрлаш;

3) маданиятларни узатиб туриш орқали ижтимоий ҳаётнинг барқарорлигини таъминлаш;

4) маълум жинс ёши ва ижтимоий-касбий гуруҳларнинг қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда ижтимоий муносабатлар доирасида жамият аъзоларининг ҳаракатини тартибга солиш.

А) Улар тарбиянинг қонуниятларидир

В) Улар тарбиянинг умумий вазифалари ҳисобланади.

С) Улар тарбиянинг тамойиллари сирасига киради.

Д) Уларнинг тарбия жараёнига алоқаси йўқ.

3. Қуйидагилар орасидан тарбия жараёнининг қонуниятларини ажратиб олинг.

1) ижтимоий муҳитнинг объектив ва субъектив омилларига боғлиқлиги;

2) мақсадга қаратилганлиги ва ғоявий йўналганлиги;

3) тарбиянинг шахснинг ривожланиши билан бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги;

4) тарбиянинг инсонпарварлашуви;

5) фаолият ва муносабатни эътироф этиш шахснинг ижтимоий қимматли фазилатларини шакллантиришнинг негизи ва асосий манбаи.

А) 1,2,5 В) 2, 4, 5 С) 1,3,5 Д) 1,4,5

4. Таълим олувчининг интеллекти, билиш имкониятларини, иқтидор ва қобилиятларини ривожлантиришга йўналтирилган тарбия тури қандай аталади?

А) Ахлоқий тарбия В) Ақлий тарбия С) Эстетик тарбия Д) А ва В

5. Қуйидаги тарбия турлари орасидан қайси бири деярли барча тарбиявий тизимларнинг ажралмас қисми бўла олади?

А) Меҳнат тарбияси В) Ахлоқий тарбия С) Эстетик тарбия Д) Жисмоний тарбия

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Абдулла Авлони. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1992.

2. Педагогика. / В.В.Беларусова ва И.Н. Решетен таҳ. ост. – Т.: Ўқитувчи, 1990.

3. Хошимов К., Нишонова С. Педагогика тарихи. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси нашриёти, 2005.

4. Харламов И.Ф. Педагогика. – М.: Высшая школа, 1990.

5. Лихачев. Б.Т. Педагогика. – М.: Юрайт, 2003.

6. Педагогика / Под. ред. Ю. К. Бабанского. 2-е Изд. – М.: Педагогика, 1998.

7. Общая педагогика. Под. ред. В.А.Сластенина: В 2 ч – М.: Владос, 2003.

III. Боб. Педагогик технология педагогиканинг мустақил

соҳаси сифатида

5-мавзу. Педагогик технологияларнинг назарий асослари, предмети, мақсади ва вазифалари.

Педагогик технология тушунчаси. *Ҳозирги давр таълим технологиялари муаммоси, педагогик инновация тажрибалари уларни бир тизимга тушириш ва аниқлаштиришни талаб қилади. Олий мактаб олдидан педагогик технологияларнинг назарий асослари, уларнинг таснифи, моҳиятини очиб бериш ва ўқув жараёнининг технологиклиги муаммоларини таъминлаш масаласи турибди.*

Президентимиз И.А. Каримов томонидан асослаб берилган миллий дастурни рўёбга чиқаришнинг II босқичида ҳам “Ўқув тарбиявий жараёни илғор ва замонавий педагогик технологиялар билан таъминлаш” муҳим вазифалардан бири сифатида белгиланди.

Бугунги кунда таълим-тарбия жараёнини педагогик технологиялар асосида ташкил этиш зарурат сифатида эътироф этилаётганлиги, педагогик технологияларнинг назарий асослари, фан сифатида шаклланиш босқичлари, мақсад ва вазифаларини илмий жиҳатдан асослашни талаб этади.

Педагогикага оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, ҳозирги даврда **педагогик технология** тушунчаси таълим амалиёти ва назарияси илмдан мустаҳкам ўрин эгаллади, лекин уни педагогиканинг мукаммал луғатлари (тезаурус)даги ўрни ҳали номаълумлигича қолмоқда.

Узоқ йиллардан бери педагогик технологияга ўқув жараёнини техник воситалар ёрдамида амалга ошириш деб қараб келинди.

Фақат 70-йиллардан бошлаб педагогик адабиётларда бу тушунча янгича талқин этила бошланди. Технология деганда, субъект томонидан объектга кўрсатиладиган таъсир натижасида объектда сифат ўзгаришларига олиб келувчи жараён тушунилади. Технология ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланиб, объектга йўналтирилган амалларни бажаришни кўзда тутди.

Ушбу тушунчаларни ўқув жараёнига кўчирадиган бўлсак, ўқитувчи (педагог)нинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи-талабаларга муайян шароитларда кўрсатган тизимли таъсири натижасида уларда жамият учун зарур бўлган ва олдиндан бегиланган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантирувчи ижтимоий ҳодиса, деб таърифлаш мумкин. Таърифлар назарияси бўйича бундай ижтимоий ҳодисани педагогик технология деб аташ мумкин. Ҳозиргача педагогик технологиялар муаммоси бўйича бир қатор олимлар ўз тадқиқот ишларини олиб боришмоқда ва бунинг натижаси сифатида педагогик технология тушунчасига нисбатан бир қанча таърифлар шакллантирилмоқда.

В.П. Беспалько педагогик технологияни *амалиётга татбиқ қилинадиган муайян педагогик тизим лойиҳаси* сифатида белгилайди. У педагогик тизим технологиялар ишлаб чиқиш учун асос бўлади, деб ҳисоблайди. Бунда асосий диққат ўқув-педагогик жараёни олдиндан лойиҳалашга қаратилади, **дидактик вазифа ва ўқитиш технологиялари** тушунчасидан фойдаланилади. Шу тариқа В.П. Беспалько ўқув жараёнини лойиҳалаш ғоясини илгари суради, афсуски, педагогик технология ва лойиҳа тушунчалари ҳақида аниқлик йўқ.

Педагогик технология таълим жараёнига жадаллик билан кириб бораётган бўлса ҳам, унинг мақоми ноаниқлигича қолиб кетмоқда. Тадқиқотчиларнинг ишларида фан ва амалиёт оралиғидан ўрин эгалламоқда.

Н.Ф.Талызина ҳар бир педагог реал педагогик жараённи ташкил этишдан олдин ўқув жараёни ҳақида *технологик даражада билимлар тизимини билиб олган бўлиши шарт* деб ҳисоблайди. У фан ва амалиёт оралиғида тамойилларни олға сурувчи, методлар ишлаб чиқувчи, уларни изчил қўллаш каби масалалар билан шуғулланувчи алоҳида фан бўлиши керак, деб ҳисоблайди, уларсиз педагогик жараён асосланмай қолади (технология реал ўқитиш жараёни сифатида).

Айрим муаллифлар ўқитиш технологияларига фан ва санъат оралиғидаги фан деб қарайдилар, бошқалари уни лойиҳалаш билан боғлайдилар.

Шундай қилиб, бир ёндашувда ўқитиш технологиялари ўқитишнинг барча воситаларини қамраб олган қандайдир жиҳозлаш сифатида ҳам белгиланади. Унда технология ўқув жараёнини техниклаштиришни тақозо қилади.

Бошқа ёндашувда технологияга таълим амалиётини янги ёки замонавийлаштирилган билимлар билан таъминлашнинг усули сифатида қарашга имконият беради. Бунда технологияга таълимнинг илмий тамойиллари ва амалиётини татбиқ этиш сифатида қаралади.

Технологик ёндашувлар таҳлили шуни кўрсатадики, аксарият ўқитиш технологияларида назарий асослар кучайтирилган, амалий томони у қадар ойдинлаштирилмаган.

Т.А.Балло технологиянинг бир томонини, яъни ўқитишда топшириқли ёндашувни ёритади. Бошқаларида ё компьютер орқали дастурлаштирилган ўқитиш ёки ўқитишнинг муаммоли тузилмаси ажралиб туради.

Л.В. Занков, Т.Я.Гальперин, В.И.Давидов тадқиқотларида босқичли ўқитишнинг яхлит технологиялари ҳақида фикр юритилади.

Педагогик технологияда ҳали кўп аниқланмаган масалалар бор. бу муаммони тадқиқ этиш ўқитиш технологиясининг тушунчаси ва методологик моҳиятини аниқлаш билан боғлиқ.

Педагогик технология ўзига хос ва потенциал яратиладиган педагогик натижаларга эришиш учун педагогик тизимнинг барча ташкилий томонларига алоқадор назарий ва амалий (таълим тизими доирасида) тадқиқотлар соҳаси сифатида белгиланади.

Педагогик технология моҳиятини ёритиш учун педагог-дидактикачилар томонидан берилган таърифларга тўхталишни мақсадга мувофиқ деб топамиз.

“Педагогик технология – психологик ва педагогик ўғитлар йиғиндиси бўлиб, шакллар, методлар, усуллар, ўқитиш йўллари, тарбиявий воситаларнинг махсус тўпламидир. Айни замонда у педагогик жараённинг ташкилий-методик омилини ҳам билдиради” (Б.Лихачев).

“Педагогик технология – ўқув жараёнини амалга оширишнинг мазмуний техникаси” (В.П. Беспалько).

“Педагогик технология – режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришиш жараёни тавсифи” (И.П. Волков).

“Технология – ишлов бериш, ҳолатни ўзгартириш санъати, маҳорати, малакаси ва методлар йиғиндиси” (В.М. Шепель).

“Педагогик технология – талаба ва ўқитувчининг уларга зарур шароит яратиш орқали ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ҳамда ўтказиш бўйича улар педагогик фаолиятининг ҳар томонлама ўйланган моделидир.”(В.М.Манахов).

“Педагогик технология – бу таълим шаклларини жадаллаштириш вазифасини кўзлаган ўқитиш ва билимларни ўзлаштиришнинг барча жараёнларини техника ва инсон омилларида ва уларнинг биргаликдаги ҳаракатлари воситасида яратиш, татбиқ этиш ва белгилашнинг изчил методидир” (ЮНЕСКО).

“Педагогик технология – педагогик мақсадларга эришишда фойдаланиладиган шахсий имкониятлар, жиҳозлар ва методологик воситаларда амалда бўлишнинг тизимли йиғиндиси ва тартибини билдиради”(М.В.Кларин).

“Педагогик технология – ўзида турли муаллифлар (манбалар)нинг барча таърифлари мазмунини қамраб олган мазмуний умумлашма ҳисобланади”. (Г.К. Селевко).

Профессор-олим Н.Н. Азизходжаева ўзининг “Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат” номли китобида, “педагогик технология натижани қўлга киритиш учун таълим доирасида зарур бўлган воситалар тизимини режалаштириш ва татбиқ этиш”, деган хулосага келади.

Бу таърифлар таҳлилидан келиб чиқиб, бизнинг фикримизча, “Педагогик технология педагогик жараёндан кўзланган мақсад ва қафолатланган натижани қўлга киритишга хизмат қилувчи шакл, метод ва воситаларнинг тизимли лойиҳасидир”.

Лойиҳалаш, хусусан, таълим-тарбия жараёнини лойиҳалаш ижтимоий-педагогик ҳодиса бўлиб, у ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти, таълим-тарбиянинг мақсади, мазмуни, ўқув жараёнини амалга ошириш шаклларида иборат бўлади.

Шунинг асосида педагогик технологиялар лойиҳасини қуйидагича белгилаш мумкин бўлади.

Педагогик технологиясининг чизмаси

ЛОЙИҲА

ЎҚИТУВЧИНИНГ ФАОЛИЯТИ:	ТАЪЛИМИЙ ЖАРАЁН:	ТАЛАБАНИНГ ФАОЛИЯТИ:
✓ Акмеологик ёndoшув;	✓ мақсад ✓ вазифалар	✓ шахсга йўналтирилган ёndoшув
✓ креатив ёndoшув;	✓ ўқув-тарбиявий жараённинг мазмуни	✓ фаоллик
✓ рефлексив ёndoшув;	✓ ўқув-тарбиявий жараённи ташкил этишининг технологияси ✓ натижалар ✓ истиқбол	✓ қайтарувчи алоқа ✓ танқидий фикрлаш
		мустақил ишлаш

ЛОЙИҲА

Лойихалаш методологик функция бажаради. У талабанинг психик ривожланиш қонуниятлари, ўқув жараёнининг ривожланиш хусусиятлари ва педагогик бошқарув усуллариининг тадқиқот воситаси сифатида майдонга чиқади.

Педагогик технология фан сифатида. Олий ўқув юртида таълимни такомиллаштириш мақсади педагогик технологияларнинг, ўқув фаолиятини бошқаришнинг янги шакллариини ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш, педагогик технологияни фан сифатида чуқурроқ ўрганиш, унинг мақсад ва вазифалариини аниқлаштиришни талаб қилади.

Технологик тараққиёт бугунги кунда ижтимоий жараёнларни кузатиб боришга қодир энг муҳим компонентлардан биридир. Педагогик таълим технологиясини яхшилаш жамият маданий савиясини ва унинг иқтисодий қудратини шакллантириш шартидир.

Ўқитиш технологияси таълимнинг фаолиятини таъминлайди, билимларни меҳнат жараёнига тадбиқ этишни таъминлайди, педагогнинг онглилигини қолипга туширади, унинг жадал ҳаракат қилишига ва ҳаёт йўлига таъсир кўрсатади.

Ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологияси бирор назария ва мақсад асосида ишлаб чиқилади. Педагогик тизимнинг амалда бўлиши, унинг мосланувчанлиги ҳамда талабанинг шахсий хусусиятлари, уларнинг технологик ва индивидуал меъёрлари билан боғланган. Бунда ушбу технологияларнинг мослашувчанлиги, уларнинг вариативлиги, талаба хатти-ҳаракатларининг босқичлилиги муҳим аҳамият касб этади.

Ўқитиш технологияси сатҳида ўқув жараёнининг барча компонентлари ёритилади.

Шахсга йўналтирилган технология асосида талабаларнинг интеллектуал ва эмоционал-мотивацион ривожланиши, билим ва касбий малакалар шаклланиши, таълим жараёнига қадрият сифатида ёндашиш муносабатини таъминлаш, фаолликни ошириш, ўз-ўзини англаш ва мустақиллигини шакллантириш ётади.

Касбий ўқитиш технологияси шахсни интизом, ирода ва ихтисосликка бўлган қизиқишни юзага келтиради. Мутахассисга бўлган ҳар томонлама талабни қаноатлантиришга қаратилган таълим технологиялари педагог ва талабанинг ҳамкорлигига тезликда мосланган психологик-педагогик шарт-шароитларни амалга оширишга йўналтиради.

Мутахассисларни касбий тайёрлаш технологик тамойили бўлажак касбига қаратилган мақсадлар, мазмун функциялари, ўқитиш методларидир. Шундан келиб чиққан ҳолда педагогик технологиялар ишлаб чиқилади.

Педагогик технологиялар таърифларига бўлган турли ёндашувлар шуни кўрсатадики, ҳақиқатдан ҳам ўқитиш технологиялари фан ва ишлаб чиқариш ҳамда ўқув-педагогик жараён оралиғидан ўрин олади. Бу касбий дидактик тайёргарлик тизимидаги билимларнинг мустақил соҳаси бўлиб, у ўқитишнинг дидактика назарияси ва амалиёти билан чамбарчас боғланган. У

ўқув фаолиятини бошқариш жараёнини лойиҳалаш ва конструкциялаш функцияларини ўзида қамраб олади.

Ўқитиш технологияси таркибига ўқув жараёнини бошқаришнинг аниқ усуллари, бошқариш ва ўқитишнинг айни истикболли тадбирлари ҳақидаги ҳам назарий, ҳам амалий билимлар киритилади. Ўқув жараёнининг бориши шароитларига мос равишда уларнинг изчиллиги белгиланади.

Ўқитиш технологияси, ўқитиш назарияси, ўқитиш техникаси. Улар ўқув фаолиятини бошқариш ҳақидаги педагогик соҳалардир, улар умумлаштирилган даражасига кўра амалга оширилади.

Педагогик технология таълим истикболининг жараёнлаштирилган аспектидир.

Ўқитиш технологиясини белгилаш – бу касбий фаолият соҳасидаги таълимий ва такомиллашиш самарасини таъминловчи ўқув жараёнини меъёрий бошқариб туришдир.

Илмий адабиётларда **педагогик технология**нинг уч аспекти тўғрисида фикр юритилади: *илмий, тавсифий, амалий*.

Илмий аспектда ўқитишнинг мақсади, мазмуни ва методлари илмий асосланади, педагогик жараён лойиҳалаштирилади.

Тавсифий аспектда режалаштирилган ўқитиш натижаларига эришишнинг мақсади, мазмуни, методлари ва воситаларининг иштироки асосида алгоритм жараёни ишлаб чиқилади.

Амалий аспектда педагогик технология жараёни амалга оширилади.

Таълим амалиётига нисбатан педагогик технологиянинг уч сатҳи белгиланади: *умумпедагогик, хусусий методик, локал (модул)*.

Умумпедагогик технология яхлит таълим жараёнини ифода қилади.

Хусусий методик технология бир фан доирасидаги ўқув -тарбия жараёнини амалга ошириш методлари ва воситаларидан иборат бўлади.

Локал (модул) технология ўқув тарбия жараёнининг махсус бўлимларига технологияни татбиқ қилишни ифода қилади. Бу технология хусусий дидактик ва тарбиявий вазифаларни ҳал қилишга қаратилади.

Педагогикада ўқитиш технологиялари билан бирга таълимий технологиялар ҳам ўрин олган. Таълимий технологиялар мазмун-ахборот аспекти билдирса, ўқитиш технологияси жараёнга алоқадор деб ҳисобланади, яъни улар орасида ҳали ҳам аниқ фарқлар белгиланмаган.

Педагогик технология талабаларнинг тайёргарлик даражасига, уларнинг ахборотлар билан танишгашшк ва амалий тайёргарлигига мосланган бўлиши лозим.

Касбий таълим тизимида ўқитиш технологиялари фундаментал ва амалий билимларнинг ўзлаштирилишини, ҳаракатларнинг рефлексивлигани акс эттиради ва ўз касбий фаолиятини шакллантиради.

Педагогик технология ўқитувчи ва талаба фаолияти билан белгиланади. Фаолиятнинг бундай турларига кўра педагогик технологиянинг тузилмаси аниқланади.

Педагогик технологиянинг тузилмаси. У *концептуал асос, таълим жараёни мазмуни, технологик жараёндан* иборат бўлади.

Ҳар бир педагогик технология муайян илмий концепцияга асосланади.

Педагогик технологиянинг **илмий концепцияси** таълим мақсадларига эришишнинг фалсафий, психологик, ижтимоий-педагогик ва дидактик асослашларни қамраб олади.

Таълим жараёни мазмуни таълим жараёнининг умумий ва аниқ мақсадлари, ўқув материали мазмунидан иборат бўлади.

Технологик жараён ўқув жараёнини ташкил этиш, ўқитувчи фаолияти, талаба фаолияти, ўқув жараёнини бошқариш усуллари, ўқув жараёни диагностикасини қамраб олади.

Тадқиқотчилар ҳар қандай педагогик технологияларни қаноатлантирадиган мезонларни белгилайдилар.

Изчиллик педагогик технологиянинг мезони сифатида жараённинг мантикийлиги, педагогик технологиянинг барча қисмларининг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлигани ўз ичига олади.

Педагогик технологиянинг мезонларидан бири **бошқарувга** асосланганлигидир. У ўқув жараёни диагностикаси, уни режалаштириш ва амалга оширишни лойиҳалаш, ундаги ўқитиш методлари ва воситалари билан ўзгартириб туришдан иборат бўлади.

Педагогик технологиянинг **самарадорлик** мезони таълим жараёнининг конкрет шароитларида олинадиган юксак натижаларни кўзда тутди.

Қайта тиклаш педагогик технологиялар мезонларидан биридир. Унда педагогик технологияларни бошқа ўқув юртларида қўллаш имконияти тушунилади.

Шундай қилиб, олий мактабда мутахассисларнинг касбий тайёргарлиги мураккаб ва доимий ҳаракатдаги тизимни ташкил этади. Бу тизимда бўлғуси ўқитувчининг технологик тайёргарлиги алоҳида ўрин тутди. У бўлғуси педагогнинг интеллектуал ривожланиши, фаол ўқиши, ижодий шахснинг ривожланиши, тафаккурнинг касбий йўналганлигани идрок қилиш, ўқув-билиш фаолиятини ташкил этишда тадқиқий (илмий) тамойилларни амалга ошириш билан боғланган.

Бўлғуси педагогнинг технологик тайёргарлиги олий ўқув юртида педагогик технологияларни амалга оширишни талаб қилади. Бунинг учун эса педагогик технологияларнинг ривожланиш тарихи муаммосини ўрганиш мақсадга мувофиқ саналади.

6-мавзу. Педагогик технологияларнинг ривожланиш тарихи.

Педагогик технология тушунчасининг пайдо бўлиш тарихидан. Илмий-техник тараққиёт нафақат аксарият ишлаб чиқариш соҳасинигина технологиялаштиради, балки у маданият, таълим соҳаларига ҳам кириб бормоқда. Бугунги кунда информацион ахборот тиббиёт, таълим ва бошқа технологиялар тўғрисида фикр юритиш мумкин.

Технологизациялаш – бу объектив жараён бўлиб, таълим эволюциясининг янги вазифаларини сифатли ҳал қилиш учун тайёргарлик даври.

Тарихан **технология** тушунчаси техник тараққиёт билан боғлиқ равишда юзага келган ва бу тушунча санъат, ҳунар ва фан ҳақидаги таълимотга мувофиқ келади.

Технология деганда, одатда ашёларни қайта ишлаш методлари ва ишлаб чиқариш жараёни ҳамда уларнинг илмий тавсифларининг мажмуи тушунилади. Сиёсий луғат (М.,1989)да технологияга шундай изоҳ берилади: 1) ишлаб чиқариш жараёнида ашёлар, материаллар, ярим тайёр ашёларни *қайта ишлаш, тайёрлаш ҳолати, хусусияти, шаклининг ўзгариш методлари йиғиндиси*; 2) *ашёлар, материаллар ва ярим хом ашёларга мувофиқ ишлаб чиқариш қуроллари орқали таъсир ўтказиш усуллари тўғрисидаги фан*.

“Қомусий луғат”да шунга яқин изоҳ берилади, лекин уни бирмунча кенгроқ ёритади: *“Фан сифатида технологиянинг вазифаси ҳар томонлама самарали ва тежамли ишлаб чиқариш жараёнларини аниқлаш ва амалиётда ундан фойдаланиш мақсадида физика, кимё, механика ва бошқа қонуниятларини бажариш”* (М.,1979).

Технология грекча сўз бўлиб, **технос**- санъат, маҳорат, **логос**- таълимот деган маъноларни билдиради.

Педагогик технология тушунчасининг шаклланиши ва ривожланиши тарихида ҳам турлича қарашлар мавжуд бўлган: у техник воситалар ҳақидаги таълимот деб ҳамда ўқитиш жараёнини лойиҳалаштирилган ҳолда изчил ва мунтазам ташкил этиш деб талқин қилинган.

Илмий манбалар таҳлилидан келиб чиқиб, педагогик технологияларнинг ривожланиш тарихини 3 босқичга ажратиб ўрганиш мумкин.

Биринчи босқичда ўқитиш жараёнини фақат ўқитувчигина олиб борган, инсоният тўплаган тажрибалар, билимлар, ўқувчига ўқитувчи орқали берилган. Бунда ўқитувчи таълим-тарбия жараёнининг асосий ҳаракатлантирувчиси бўлган.

Иккинчи юосқичда дарслик ва қўлланмалар чоп этила бошланди, ўқитувчига ёрдам берувчи дидактик материаллар вужудга келди.

Учинчи босқичда эса ўқитиш технологияси мазмун жиҳатдан янада бойиди: ўқитувчи ва ўқувчи учун техник воситалар, ўргатувчи машиналар, ЭХМ лар, дастурланган таълим тушунчалари пайдо бўлди. Таълим самарадорлигини оширишга ёрдам берувчи янги ёндашувлар юзага кела бошлади.

“Педагогик технология” тушунчасининг вужудга келиши, таълимнинг илк ташкилий ва методик шакллариининг вужудга келиши билан боғлиқ.

Индивидуал таълим ўқув тарбия жараёнининг энг қадимий ташкилий шакли бўлиб, у аввал антик Грецияда пайдо бўлган экан. Ўқитувчи бир ўқувчи билан ишлаб, таълимни бевосита ташкил этган, бошқарган, назорат этган. Ўқитувчи матнларни ўқиб берган ёки болаларнинг ўзларига ўқитиб сўзлашган. Қоида ва таърифларни ёдлаш, жисмоний машқларни бажариш мусиқа асбобларида у ёки бу куйни ижро этиш йўллари билан болалар ҳаёт, санъат, нотиклик, жисмоний маданиятга доир билимларни ўзлаштирган.

Кейинчалик индивидуал таълим ўрнини гуруҳлар асосида ўқитиш эгаллаган. Ўрта асрларга келиб қоидаларни ёдлаш, бир хил типдаги машқларни бажариш, оғзаки савол-жавоб, юқори поғоналарда эса маъруза, мунозара таълимнинг етакчи усулларига айлана бошлаган. Бу ҳолат аста-секин синф-дарс тизимини келтириб чиқариб, янги ўқитиш технологияларининг келиб чиқишга замин ҳозирлаган.

XX асрнинг 60-йилларида педагогик технологияларнинг шаклланиши. XX асрнинг 30-йилларигача мактабларда бригада-лаборатория методида дарслар берилди. Шу йилларда мактаб дастурларида назарий билимларга эътибор кучая бошлади. Шу билан бирга, кўргазмалик, амалиётга суяниш, илғор тажрибалар ёки усуллар ўрганилиб шулар асосида таълимни ташкил этишга эътибор қаратилди. Ўша вақтда ўқитиш жонли мушоҳададан-абстракт тафаккурга, ундан эса амалиётга деган билиш назариясининг ғоясига асосланган эди. Шу асосда педагогик технология тушунчаси ғояси шакллана борди.

Педагогик технология концепцияси ривожланиш тарихини куйидагича мазмун кашф этади.

Технология тушунчаси 60-йиллардаги Америка ва Ғарбий Европада таълимни ислоҳ қилиниши билан боғлиқ равишда кириб келди. Б.Блуи, Ж. Королл, П.Я.Гальперин, В.И.Давыдов, Н.А.Менчинская, З.И.Калмыкова, Л.И. Занков технологиялари машҳур. Ўқитишни ташкил қилишнинг технологик ёндашувлари В.П.Беспалько, Н.Ф.Талызина, Л.М.Фридман, Ю.Н.Кулюткина, Г.С.Сухобской, Т.В.Кудрявцев, А.М. Матюшкин, М.И.Махмутов каби аксарият психолог ва дидактикачиларга тааллуқлидир.

Бир гуруҳ олимлар педагогик технологияларнинг қўлланилишини объектив жараён деб, янгича сифатий муаммоларни ечиш учун таълимни эволюцион босқичга кўтариш шартларидан бири деб қарайдилар (В.П.Беспалько, М.В.Кларин, М.Кларик, Т.А.Ильина).

АҚШда 1961 йилдан “Педагогик технология” журнали, 1971 йилдан аудиовизуалли таълим, аудиовузуалли коммуникация баёни номли журналлар чоп этила бошланди. 1971 йилда эса Коммуникация ва технология Ассоциацияси ташкил этилди.

Англияда 1967 йил педагогик технология миллий кенгаши ташкил топди. 1964 йилдан “Педагогик технология ва дастурли таълим” 1970 йилдан “Педагогик технология” номли журнал чоп этила бошлади.

Японияда 1965 йил “Умумяпон Педагогик технология марказий кенгаши” ташкил этилиб, 1965 йилдан “Педагогик технология”, “Педагогик технология тадқиқотлари” бўйича журналлар чоп этила бошланди.

ЮНЕСКО 1971 йилдан то ҳозирги кунгача таълим бўйича халқаро бюронинг “Педагогик технологиялар” бюллетенини чиқариб келмоқда.

Венгрияда 1973 йил ўқитиш технологияси давлат маркази ташкил этилди.

Ғарб давлатларида педагогик технологиялар таълим - тарбия жараёнига кириб келиши натижасида жуда катта фан ва техниканинг ривожланиш ҳолатлари содир бўлди.

Натижада, педагогик технология иши, унинг мазмун, моҳиятини ташкил этиш методлари, рейтинг натижалари билан шуғулланадиган алоҳида марказлар ташкил этилди.

1960 йиллардан кейин таълим-тарбия тизимида ўқув жихозлари, ўқитишнинг техник воситалари кириб кела бошлади. Бу даврга келиб ПТ (педагогик технология) икки йўналишда ривожланди:

Биринчи йўналиш-ўқитишнинг техник воситаларини қўллаш орқали бўлса; иккинчи йўналиш-ўқув жараёни технологияси сифатида қаралди.

XX асрнинг 80-йилларидаги педагогик технологиялар.

1970-80 йилларга келиб, ўқув жихозларининг ва ўқитишнинг предметли воситаларини лойиҳалаш ва ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш зарурий шартларга айланди. Уларсиз илғор методика ва ўқитиш шакллари самарасиз бўлиши, таълим сифатини таъминлаш мумкин эмаслиги аниқ бўлди. Бу зарурият 1990 йилларга келиб педагогик технологияларнинг назарий ва амалий жиҳатларини тизимли тадқиқ қилишни тақозо этди. Хусусан, Россиялик олимлар В.М. Кларин, В.П. Беспалько, Н.Ф. Тализиналар бу йўналишда йирик илмий тадқиқотларни амалга оширдилар.

Ўзбекистонда ҳам педагогик технологияларнинг назарий асослари ва уларни амалиётга тадбиқ этиш бўйича бир қатор олимлар самарали изланишлар олиб бормоқдалар. Булар қаторига Р.Х. Жўраев, У.Н. Нишоналиев, М.С. Саидахмедов, Б.Л. Фарберман, Н.Н. Азизхўжаеваларни киритиш мумкин.

Мазкур мутахасисларнинг илмий изланишларида педагогик технологиялар давр талаби, шу билан бирга таълимдаги янги йўналиш эканлиги эътироф этилиб, педагогик технологиялар таълим самарадорлигини оширишдаги энг муҳим мезон сифатида кўрсатилган.

Бугунги кунда педагогик технологияларнинг ривожланиш босқичи янгича тус олиб, замонавий педагогик технологиялар шаклида таълим жараёнига тадбиқ этилмоқда. Замонавий педагогик технологияларнинг асосини ҳамкорликда ўқитиш ғояси ташкил этиб, унда ўқувчи-талаба шахси педагогик жараён марказига олиб чиқилди.

Шундай қилиб, педагогик технология, ўқитишга технологик ёндашув XX асрнинг 30-йилларида вужудга келди. Бугунги кунда дунёнинг барча ривожланган давлатларида бу соҳада кенг қамровли илмий-тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Савол ва топшириқлар.

1. Технология тушунчасига таъриф беринг.
2. Педагогик технологияга таъриф беринг.
3. Педагогик технологияларнинг таснифларини асослаб беринг.
4. Шахсга йўнлтирилган таълим технологиялари нима?
5. Педагогик технология мезонларини санаб беринг.
6. Педагогик технологияларнинг ривожланиш тарихи ҳақида нималарни биласиз?

Тест саволлари.

1. Педагогик технологиянинг аспекти акс эттирилган қаторни кўрсатинг?
 - А). Умумпедагогик, хусусий, методик, локал
 - В). Тизимлилик, самаралик, бошқарувчанлик
 - С). Инсонпарварлик, диалектик, методик
 - Д). Илмий, тавсифий, амалий
2. Педагогик технологияларни қаноатлантирадиган мезонлар нималардан иборат?
 - А). Изчиллик
 - В). Бошқарувга асосланганлик
 - С). Самарадорлик
 - Д). Жавобларнинг барчаси тўғри
3. Ҳамкорликда ўқитиш ғояси дидактикада нечанчи йилларда пайдо бўлган?
 - А). 1960 йилларда
 - В). 1970 йиллар
 - С). 1990 йилларда
 - Д). 2000 йиллар
4. Методика билан педагогик технология тушунчаларини изоҳи қайси жавобда кўрсатилган ?
 - А). Методика - ўқув жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар мажмуаси
 - В). Педагогик технология-педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнининг лойиҳалаш–ташкилий педагогик муолажалар мажмуаси
 - С). Педагогик технология ва методикани фарқи йўқ
 - Д). Фақат 1 ва 2 жавоблар тўғри
5. Қандай ўқитиш технологияси турида педагог фақат биргина ўқувчи билан ўзаро муносабатда бўлади ёки бир ўқувчи фақат ўқитиш воситалари (китоб, компьютер) билан ўзаро алоқада бўлади?
 - А). Ўқитишни табақалаштирилган технологиясида
 - В). Ўқитишни индивидуаллаштириш технологияси
 - С). Дидактик ўйинли технологияси
 - Д). Барча жавоблар тўғри

Мустақил ўқиш учун адабиётлар

- 1) “Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат”, Азизходжаева Н.Н, Т.; 2003.

- 2) “Ўқув жараёни самарадорлигини оширишда педагогик технологиялардан фойдаланиш”, Азизходжаева Н.Н. Т.; 2007.
- 3) “Янги педагогик технологиялар”, Очилов М. Т.; 2000.
- 4) “Педагогик технология асослари”, Йўлдошев Ж.Ғ, Усмонова С.А. Т.; 2004.
- 5) “Педагогические технологии и педагогическое мастерство”, Воинова М.Г, М.; 2006.

IV БОБ. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ МОҲИЯТИ ВА МАЗМУНИ

7 – мавзу. Педагогик технологияларнинг таснифи ва амалиётда қўлланилиш ҳолати.

Олий ўқув юрти таълим жараёнида *фойдаланиладиган ва кенг тарқалган* педагогик технологиялар таснифини куйидагича белгилашимиз мумкин бўлади:

- ✓ муаммоли ўқитиш;
- ✓ ривожлантирувчи таълим технологиялари;
- ✓ ўйинли технологиялар;
- ✓ танқидий фикрлашни ривожлантирувчи технологиялар;
- ✓ ўқитишнинг табақалаштирилган ва индивидуал технологияси;
- ✓ программалаштирилган ўқитиш технологияси;
- ✓ компьютер ахборот технологияси.

Муаммоли ўқитиш бу такомиллаштирилган ўқитиш технологиясидир.

Ҳозирги олий мактабдаги самарадор ўқитиш технологияси – бу муаммоли ўқитишдир. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига ундаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришидир. Муаммоли ўқитиш ижодий, фаол шахс тарбияси мақсадларига мос келади. Муаммоли ўқитиш жараёнида талабанинг мустақиллиги ўқитишнинг репродуктив шакллариغا нисбатан тобора ўсиб боради.

Ҳозирги педагогикага оид адабиётларда муаммоли ўқитишнинг турли таъриф ва тавсифлари бор. Бизнингча, нисбатан тўлиқ ва аниқ таъриф М.И. Махмутов томонидан берилган бўлиб, унда муаммоли ўқитиш мантиқий фикрлар тадбирлари, таҳлил, умумлаштириш ҳисобга олинган

ўргатиш ва дарс бериш усуллари қўллаш қоидалари ва талабаларнинг тадқиқот фаолиятлари қонуниятларининг тизими сифатида изоҳланади.

Муаммоли ўқитишнинг моҳиятини ўқитувчи томонидан талабаларнинг ўқув ишларида муаммоли вазиятни вужудга келтириш ва ўқув вазифаларини, муаммоларини ва саволларини ҳал қилиш орқали янги билимларни ўзлаштириш бўйича уларнинг билиш фаолиятини бошқариш ташиқил этади. Бу эса билимларни ўзлаштиришнинг илмий-тадқиқот усулини юзага келтиради.

Маълумки, ўқитишнинг ҳар қандай асосида инсон фаолиятининг муайян қонуниятлари, шахс ривож ва улар негизда шаклланган педагогик фаннинг тамойиллари ва қоидалари ётади. Инсоннинг билиш фаолияти жараёни мантиқий билиш зиддиятларини ҳал қилишда объектив қонуниятлари дидактик тамойил – муаммолилиқка таянади.

Ўқитишнинг ҳозирги жараёни таҳлили психолог ва педагогларнинг фикрлаш муаммоли вазият, қутилмаган хайрат ва маҳлиё бўлишдан бошланади, деган хулосалари ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатади. Ўқитиш шароитида инсоннинг ўша психик, эмоционал ва ҳиссий ҳолати унга фикрлаш ва ақлий изланиш учун ўзига хос туртки вазифасини бажаради. Муаммоли вазият муайян педагогик воситаларда мақсадга мувофиқ ташиқил этиладиган ўзига хос ўқитиш шароитида юзага келади. Шунингдек, ўрганилган мавзулар хусусиятларидан келиб чиқиб, бундай вазиятларни яратишнинг махсус усуллари ишлаб чиқиш зарур.

Шундай қилиб, ўқитишда муаммоли вазият шунчаки “фикр йўлидаги қутилмаган тўсиқ” билан боғланган ақлий машаққат ҳолати эмас. У билиш мақсадлари махсус тақозо қилган ақлий таранглик ҳолатидир. Бундай вазият негизда аввал ўзлаштирилган билим излари ва янги юзага келган вазифани ҳал қилиш учун ақлий ва амалий ҳаракат усуллари ётади. Бунда ҳар қандай машаққат муаммоли вазият билан боғлиқ бўла бермаслигини таъкидлаш ўринли бўлади. Янги билимлар аввалги билимлар билан боғланмаса, ақлий машаққат муаммоли бўлмайди. Бундай машаққат ақлий изланишни кафолатламайди. Муаммоли вазият ҳар қандай фикрлаш машаққатларидан фарқ қилиб, унда талаба машаққат талаб қилган объект (тушунча, факт)нинг унга аввал ва айна вақтда маълум бўлган вазифа, масала бўйича ички, яширин алоқаларини англаб ётади.

Шундай қилиб, муаммоли вазиятнинг моҳияти шуки, у талаба таниш бўлган маълумотлар ва янги фактлар, ҳодисалар, қайсики, уларни тушуниш ва тушунтириш учун аввалги билимлар камлик қилади, ўртасидаги зиддиятдир. Бу зиддият билимларни ижодий ўзлаштириш учун ҳаракатлантирувчи кучдир.

Муаммоли вазиятнинг белгилари қуйидагилар:

- ✓ талабага нотаниш фактнинг мавжуд бўлиши;

✓ вазифаларни бажариш учун талабага бериладиган кўрсатмалар, юзага келган билиш машаққатини ҳал қилишда уларнинг шахсий манфаатдорлиги.

Муаммоли вазиятдан чиқа олиш ҳамма вақт муаммони, яъни нима номаълум эканлигини, унинг нутқий ифодаси ва ечимини англаш билан боғланган. Муаммоли вазиятнинг фикрий таҳлил қиладиган бўлсак, у авваломбор, талабаларнинг мустақил ақлий фаолиятидир. У талабани интеллектуал машаққат келтириб чиқарган сабабларни тушунишга, унга кириш, муаммони сўз билан ифодалаш, яъни фаол фикр юритишни белгилашга олиб келади.

Бу ўринда изчиллик ёрқин кўринади: аввало муаммоли вазият юзага келади, сўнг ўқув муаммоси шаклланади.

Ўқитиш амалиётида бошқа вариант – ўша муаммо ташиқи кўринишида муаммоли вазият юзага келишига мувофиқ келгандай бўладиган вариант ҳам учрайди. Фактлар, ҳукмлар назарий қоидалар зиддиятлари мазмундаги саволлар кўринишидаги муаммонинг ифодаси одатда “нимага” саволига жавоб бўладиган муаммоли вазиятнинг мавжудлигини акс эттиради.

Муаммо уч таркибий қисмдан иборат:

- ✓ маълум ёки берилган вазифа асосида;
- ✓ номаълум ёки уларни топиш янги билимларни шакллантиришга олиб келади;
- ✓ аввалги билимлар ёки талабалар тажрибаси.

Улар номаълумни топишга йўналган қидирув ишларини амалга ошириш учун зарурдир. Аввало талабага номаълум бўлган ўқув муаммоси вазифаси белгиланади ва бунда унинг бажарилиш усуллари ҳамда натижаси ҳам номаълум бўлади, лекин талабалар ўзларидаги аввал эгалланган билим ва кўникмаларга асосланиб туриб қутилган натижа ёки ечилиш йўлини излашга тушади. Шундай қилиб, талабалар биладиган вазифа ва уни мустақил ҳал қилиниш усули ўқув муаммоси бўла олмайди, иккинчидан, бирор вазифанинг ечилиш усуллари ва уни излаш воситаларини билишмаса ҳам ўқув муаммоси бўла олмайди.

Ўқув муаммосининг муҳим белгилари қуйидагилар:

- ✓ янги билимларни шакллантиришга олиб келадиган номаълумнинг кўйилиши;
- ✓ талабаларда номаълумни топиш йўлида изланишни амалга ошириш учун зарур бўлган муайян билим захирасининг бўлиши.

Ўқув муаммосини ечиш жараёнида талабалар ақлий фаолиятининг муҳим босқичи унинг ечилиш усулини ўйлаб топиш ёки фараз қўйиш ҳамда фаразни асослашдир. Ўқув муаммоси муаммоли саволлар билан изчил ривожлантириб борилади ва бунда ҳар бир савол унинг ҳал қилинишида бир

босқич бўлиб хизмат қилади. Муаммонинг таркибий қисмлари, маълум ва номаълумнинг ўзаро муносабати характери билимга бўлган эҳтиёжни келтириб чиқаради ва фаол билишга бўлган изланишга ундайди.

Таъкидлаш жоизки, муаммоли ўқитишнинг зарурий шарти талабаларда ҳақиқатни ва унинг натижасини излаш жараёнига бўлган ижобий муносабатни вужудга келтириш ҳисобланади. Талабаларнинг муаммоли ўқитишдаги ижодий ва қидирув билиш фаолияти муаммоли вазият пайдо қилинганда талабалар машғулотда муаммони ифодалаб беришдан иборат бўлади, яъни билишдаги қийинчиликларнинг пайдо бўлиши моҳиятини, яъни ушбу дамда унга нима маълум бўлса, сўз билан ифодалаб беради, сўнгра муаммонинг ечилиш усуллари қидиради ва бунда турли таҳминларни олға суради, талабалар ҳақиқий деб топган таҳминлардан бирини фараз сифатида асос қилиб олади ва уни исботлайди, изланиш муаммо ёки вазифа бажарилгандан сўнг тугалланади.

Шахс билиш фаолиятининг изланиш даврини махсус схемаларда қуйидагича ифодалаш мумкин:

муаммоли вазият → ўқув муаммоси → ўқув муаммосини ечиш учун изланиш → муаммонинг ечилиши.

Муаммоли ўқитиш машғулотларини ташкил этиш ва ўтказишнинг муҳим томони шундаки, бунда ўқитувчи унинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий функциясини яхши англаб олган бўлиши талаб қилинади. Ўқитувчи ҳеч қачон талабаларга тайёр ҳақиқатни ёки ечимни бериши керак эмас, балки уларга билимларни олишга туртки бериши, машғулотларда ва ҳаёт фаолиятларида зарур бўлган ахборот, воқеа, вақт ва ҳодисаларни онгида кайта ишлашларига ёрдам бериши лозим бўлади. Муаммоли ўқитиш билимларни онгли ва мустаҳкам ўзлаштириш, атроф-муҳитга ўзининг фаол муносабатини белгилаб олишда талабалар билиш фаолиятини жонлантиришда катта имкониятларга эга. Муаммоли ўқитишда ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини ташкил этади, шундагина талабалар фанларни таҳлил қилиш асосида мустақил равишда интеллектуал машаққатларни ҳал қилиш, хулоса чиқариш ва умумлаштириш, қонуниятларни шакллантириш, қўлга киритилган билимларни янги вазиятга татбиқ этишга интилади.

Айрим ҳолларда ўқитувчи талабаларда нафақат қизиқиш уйғотиши керак, балки ўқув муаммосини ўзи ҳал қилиб қўймаслиги ва бошқа ҳолларда талабаларнинг ўқув муаммосини ечишдаги мустақил ишларига раҳбарлик қилиш лозим, натижада талабаларда билимларга мустақил эришиш қобилияти шаклланади ҳамда гипотеза қўйиш ва уни исботлаш орқали янги ақлий ҳаракат усуллари топади, билимларни бир муаммодан бошқа кўчириш кўникмасини ҳосил қилади, диққат ва тасаввурлари ривожланади. Талабалар муаммоли ўқитиш жараёнида муаммоли вазиятда ўқув материалларини идрок қилиш орқали билим ва ақлий ҳаракат усуллари ўзлаштирар экан, ўрганилганларни мустақил таҳлил қилар экан, гипотезалар

қўйиш ва уларни исботлаш орқали ўқув муаммоларини шакллантирар ва ечар экан, унда талабаларнинг интеллектуал фаоллиги таъминланади.

Шундай қилиб, муаммоли ўқитишнинг вазифаси талабалар томонидан билимлар тизими ва ақлий ҳамда амалий фаолиятлари усулларини самарали ўзлаштиришга ҳамкорлик қилиш, уларда янги вазиятда олинган билимларни ижодий қўллаш малакасини ҳосил қилиш, билиш мустақиллиги ўқув ва тарбия муаммоларини ҳал қилишдир.

Танқидий фикрлашни ривожлантирувчи технологиялар.

Танқидий фикрлашнинг фаол методларини ишлаб чиқишда қуйидаги асослардан келиб чиқадилар: танқидий фикрлаш нима? “Фикрлаш – ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва эшитишга ўхшаш жараён”. У фаол, мувофиқлаштирувчи шундай жараёнки, унда ўзида бирор ҳақиқат тўғрисидаги фикрларни қамраб олади. Фикрлаш контекстдан ташқарида ҳосил қилинадиган кўникма эмас.

Танқидий фикрлаш таълимий дастур ёки кундалик ҳаётнинг умумий контекстидан йироқлашган шароитда ўрганилиши лозим бўлган ҳодиса ҳам эмас. Браун таъкидлайдики, вазифа ва реал ҳаёт мақсадларидан ажратилган ўқув кўникмалари таълим олувчиларга объектив тестларни яхши топшириш имкониятини бериши мумкин, лекин улар бу кўникмаларни янги вазиятларда қўллай олмайди. Рихер таъбири бўйича ўрганиш ва фикрлашнинг таърифи когнитив психология, фалсафа ва мультимедиа маданияти таълими соҳасидаги тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу тадқиқотларнинг **асосий натижалари**:

- ✓ самарали ва муттасил ўрганиш асосида талабаларнинг ахборотларни **ўзлаштириш, синтезлаш ва уларни тўла эгаллаш** фаоллиги ётади (Андерсон ва унга ҳаммуаллифлар, 1985);
- ✓ ўрганиш жараёни фикрлаш фаолиятини ривожлантиришнинг турли туман стратегияларидан фойдалангандагина муваффақиятлироқ бўлади. Бундай стратегия **ўрганиш жараёнини янада онглилашти- ради** (Палинскар ва Браун, 1989);
- ✓ ўрганиш ва танқидий фикрлаш талабаларнинг аниқ вазифаларга нисбатан **янги билимларни қўллаш** имкониятларига эга бўлган тақдирда ривожланади (Ресник, 1987);
- ✓ ўрганиш талабаларнинг олдинги билимлари, тажрибаларига таянгандагина мустаҳкамланади. Булар талабаларнинг билган билимларини **янги ахборотлар билан боғлаш** имкониятини беради (Рос, 1990);
- ✓ танқидий фикрлаш ва ўрганиш ғоя ва тажрибаларнинг турли-туманлигини педагоглар тушунган ва қадрлаган вақтдагина амалга ошади. Танқидий фикрлаш **“яккаю ягона тўғри жавоб”**ни қабул қиладиган менталитет жараёнида юз бермайди.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш осон иш эмас. Бу муайян ёш даврида тугалланган ва эсдан чиқарилган вазифа ҳам эмас. Шу билан бирга танқидий фикрлашга олиб борадиган тугалланган йўл ҳам йўқ. Лекин танқидий фикрловчиларнинг шаклланишига ёрдам берувчи муайян ўқув шароитлари тўплами мавжуд:

- ✓ талабаларга фикр юритиш учун имконият бериш;
- ✓ турли-туман ғоя ва фикрларни қабул қилиш;
- ✓ талабаларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини таъминлаш;
- ✓ талабаларни кулгига қолмасликка ишонтириш керак;
- ✓ ҳар бир талабанинг танқидий фикр юритишга қодир эканлигига ўзларида ишонч ҳиссини уйғотиш;
- ✓ танқидий фикрлашнинг юзага келишини қадрлаш лозим.

Шу муносабат билан **талабалар**:

- ✓ ўзига ишончни орттириш ва ўз фикри ҳамда ғояларининг қадрини тушуниш;
- ✓ ўқув жараёнида фаол иштирок этиш;
- ✓ турлича фикрларни эътибор билан тинглаш;
- ✓ ўз ҳукмларини шакллантиришга ҳамда ундан қайтишга тайёр туриши лозим.

Танқидий фикрлаш **вақт** талаб қилади. *Пирсон, Хансен ва Гордонлар* таъкидлашадики, ўз фикларини ижод қилиш гўё аввалги ғоя, тасаввур, учрашувлар ва тажрибаларни археологик жиҳатдан тадқиқ қилишга олиб келади. Шунинг учун ҳам:

- ✓ фикрларини ўз сўзлари билан ифодалаш;
- ✓ ўзаро танқидий фикрлар алмашиш;
- ✓ ўз ғояларини ифодалай олиш ва конструктив таклифларга жавоб ола билиш;
- ✓ фикрларни муайян ғоялар қиёфасида, қулай муҳитда амалга ошира олиш ва ўз ғояларини тўла ва аниқ ифодалай олиш.

Изн - танқидий фикрлашда эркинлик бўлиши учун талабалар маъқул ва номаъқул нарсаларни айтиш, улар ҳақида фикрлаш, ижод қилиш учун рухсат олишлари лозим. Талабалар йўл қўйиладиган ҳолатларни англаб олишгач, танқидий таҳлил қилишга фаол киришадилар. Танқидий таҳлилга изн олиш онглилик тамойилига асосланади. Бунда таҳлил ва ҳаддан ошиш орасидаги фарқ аниқлаб берилиши лозим. Танқидий фикрлашга изн фикрлаш учун чинакам мақсад бўлган ва дўстона ҳамда самарали шароитда берилади.

Ранг-баранглик - талабаларнинг фикрлаш жараёнида турли фикрлар ва ғоялар пайдо бўлади. Ранг-баранг фикр ва ғоялар яккаю-ягона жавоб мавжудлиги ҳақидаги тасаввур бартараф қилинган чоғдагина юзага келади. Фикрларни ифода қилиш чегараланганда талабаларнинг фикрлашига чек қўйилади. Фақат биргина жавоб мавжуд бўлган тақдирда хилма-хил восита ва жараёнлардан фойдаланиш жоизки, унинг ёрдамида талабалар ана шу жавобни топа олсин.

Фаоллик - танқидий фикрлаш талабаларнинг фаоллиги билан бевосита боғланган. Одатда, талабалар сусткаш тингловчилар бўлишади, чунки

уларда ўқитувчи билимли ёки матнда унинг бу билимлари акс этган, шу туфайли уларнинг билимлари ўқитувчи масъул деган ишонч шаклланиб қолган. Ўқув жараёнидаги талабаларнинг фаол иштироки ва ўқишларига ўзларининг масъул эканлигига тайёрлиги танқидий фикрлашда кутилган натижаларни беради. Талабаларни фикр юритишга, ўз ғоялари ва фикрлари билан ўзаро ўртоқлашишга даъват этиш каби педагогик ёндошув уларнинг фаоллигини ўстиради. *Михали Чикжентмихалий* таъкидлайдики, талабалар ўша мураккаб даражадаги ўқув жараёнида фаол иштирок этишса, билиш жараёнида қатнашганлигидан катта баҳра оладилар ва ўзларида чуқур қониқиш ҳиссини сезадилар.

Таваккалчилик - эркин фикрлилик таваккалчиликка асосланади. Унинг билим фаолиятида қўрқмай таваккал қилувчи инсонларни рағбатлантириб туриш жоиздир. Фикрлаш жараёнида “аҳмоқона ғоялар” ақл билан тузилмаган бирикма ва тушунчалар илгари сурилган ҳолатлар ҳам бўлиши мумкин. Ўқитувчи уни ўқув жараёнини табиий ҳолати сифатида талабаларга тушунтириши лозим. Талабаларни таваккалдан ҳоли бўлган, яъни ғоялар қадрланган, талабаларнинг фикрлаш фаолиятида фаол иштирокини юқори мотивациялаш имкони бўлган муҳитда ўйлаш лозимлигини уларда ишонч ҳосил қилиш зарур.

Қадрлаш - танқидий фикрлашнинг омилларидан бири талабаларнинг фикрлаш жараёнини қадрлашдир. Ташкил этилган фикрлаш жараёнида талабалар ўз ғоялари, тасаввурларининг ўқитувчи томонидан қадрланаётганини тушунган чоғдагина чуқур масъулият ва эътиборга яраша жавоб қайтардилар. Талабалар ўз фикрлаш жараёнини қадрлашни намоёиш қилишга ҳаракат қиладилар, унга ва унинг оқибатларига нисбатан жиддий муносабатда бўла бошлайдилар.

Қимматлилик - фикрлаш жараёнини ташкил этиш давомида талаба уларнинг фикрлари, ўз танқидий таҳлили натижалари қимматли эканлигини уларнинг онгига сингдириш зарур. Ўқитувчи талабалардан муайян материални шунчаки қайта ишлашни талаб қилганда тайёр қолиплардан, андозалардан ҳоли бўлиши лозим. Бу эса талабаларда ўзгалар ғояларини механик тарзда қайта ишлаб чиқиш энг муҳим ва қимматли эканлигига ишонч ҳосил қилишга олиб келади. Аслида талабаларга ўз фикри, ўзига тааллуқли бўлган ғоя ва тасаввурлар қимматли эканлигини кўрсата олиш зарур. Талабаларнинг ўзлари ҳам ўз фикрларининг қимматбаҳо эканлигига ишонч ҳосил қила олишлари зарур. Улар ўз фикрининг тушунча ва масалани муҳокама қилиш жараёнида ўта муҳим, шунингдек, катта ҳисса бўлиб ҳисобланишини тан олишлари керак.

Ўзаро фикр олишув - фикрлаш жараёни талабаларнинг ўзаро фикр олишуви- ни кўзда тутди. Талабаларнинг ўзаро фикр олишиши уларнинг бир- биридан ўрганишдаги ўртоқчилигига асос солади. Талабалардан

фикрловчи сифатида ўзларида бўлган йирик фикр ва оддий хатога бўлган қобилиятларини бошқаларга очиб бериш талаб этилади. Ўзаро фикр олишишда талабалардан диққат билан тинглаш, ўзининг қарашлар тизимини сўзловчига зўрлаб ўтказиш ва бошқа сўзловчиларни тузатиб туришдан ўзини тийиб туриши ҳам талаб этилади. Бунга жавобан талабалар бошқаларнинг ялпи фикрларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Кенг доирадаги мунозара оқибати ўлароқ талабалар ўзларига тегишли бўлган ғояларни таҳлил қилиш ва уни аниқлашга янада қобилияти орта боради ҳамда уларни ўз билимлари ва ҳаётий тажрибаларида яратган ғоялари тизимига тиркаб боради. Фикрлаш жараёнини ташкил этишда уни ўтказишнинг бир неча моделлари мавжуд:

- ✓ ўзига ишонч ҳосил қилиш;
- ✓ ишда фаол иштирок этиш;
- ✓ ўртоқлар ва ўқитувчи билан фикр олишиш;
- ✓ ўзгалар фикрини тинглай олиш.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш муаллифлари фикрлаш жараёнини ташкил этишда идрок қилишнинг **тўртта типини** фарқлайдилар:

- ✓ *яхлитлигича идрок этиш* - мавзу ёки фан тўғрисида умумий билим берадиган идрокнинг шаклидир;
- ✓ *изоҳли идрок этиш* - бу Блум изоҳлари даражасига айландир. Идрокнинг бу типиди талаба ғоя ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқаларини ёритади, унинг моҳиятини муҳокама қилади, фаннинг турли соҳаларига оид ғоя ва ахборотларни ҳатто ташқи жиҳатдан боғлиқ ҳодисаларни бирлаштиради;
- ✓ *шахсий идрок этиш* - талабалар ўзларида аввалдан мавжуд бўлган шахсий тажриба ва билимлар тузилмасини янги билимлар билан боғлаб тушуниш жараёни акс эттиради;
- ✓ *танқидий идрок этиш* - мазмунни бир томонга қўйиб, уни таҳлил қилиш, унинг нисбий қимматини, тўғрилигини, фойдалилигини ва талабаларнинг билиши, тушуниши ва қабул қилиши доирасида унинг аҳамиятини баҳолашдир.

Шундай қилиб, ахборотларни чорлаш, ўйлаб кўриш ва фикрлаш методикаларидан фойдаланиш қуйидаги муҳим **вазифаларни ечиш имкониятини** беради:

- ✓ *талабаларга мақсадларини англаб олишга ёрдам беради;*
- ✓ *маишулотларда фаоллигини таъминлайди;*
- ✓ *самарали мунозарага чорлайди;*
- ✓ *талабаларнинг ўзлари саволлар тузиши ва уни савол тарзида бера олиши учун ёрдам беради;*
- ✓ *талабаларга ўз шахсий билимларини ифода қилишга ёрдам беради;*
- ✓ *талабаларнинг шахсий мутолааси мотивациясини қўллаб-қувватлайди;*
- ✓ *ҳар қандай фикрларга бўлган ҳурмат кайфиятини яратади;*
- ✓ *талабаларда персонажларга бўладиган изтиробини ўстиришга ёрдам беради;*

✓ талабалар қадрланадиган фикрлашга шароит яратади;
талабаларнинг танқидий жалб қилинишига бир қатор умидлар билдирилади.

Ўйинли технологиялар. Талабанинг ўқув жараёнидаги эгаллаган билимларидан, касбий малакалари ва кўникмаларидан ҳиссий қониқиш ва ундан қувонч ҳиссини ҳосил қилиши лозим. Бундай вазифаларни ҳал қилишда ўқитиш жараёнида **ўйинли технологиялардан фойдаланиш** улкан аҳамият касб этади. Ўйинли технологияларда ўқитишнинг фаол методларидан фойдаланиш мулоқотнинг демократик услуби ютуқларидан фойдаланишга хизмат қилади, талабаларнинг ижодий кучлари ва қобилиятини ўстиради. Ўйинли технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларнинг **фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолияти** ташкил этади.

Ўйин олимлар тадқиқотларига кўра меҳнат ва ўқиш билан биргаликда фаолиятнинг асосий турларидан бири ҳисобланади. Психологларнинг таъкидлашларича, ўйинли фаолиятнинг психологик механизмлари шахснинг ўзини намоён қилиш, ҳаётда ўз ўрнини барқарор қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўз имкониятларини амалга оширишнинг фундаментал эҳтиёжларига таянади. Ўйин ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва қайта яратишга йўналган вазиятларда, фаолият тури сифатида белгиланади ва унда шахснинг ўз хулқини бошқариши шаклланади ва такомиллашади.

Психологлар таъкидлайдиларки, ўйинга киришиб кетиш қобилияти киши ёшига боғлиқ эмас, лекин ҳар бир ёшдаги шахс учун ўйин ўзига хос бўлади.

Ўйинли фаолият муайян **функцияларни** бажаришга бағишланган бўлади:

- ✓ мафтункорлик;
- ✓ коммуникативлик;
- ✓ ўз имкониятларини амалга ошириш;
- ✓ даволовчилик;
- ✓ ташхис;
- ✓ миллатлараро мулоқот;
- ✓ ижтимоийлашув.

Ўйин ижодийлиги билан ажралиб туради. У мумкин қадар бой, фаол характерга – “ижод майдони”га эга бўлади. Ўйин учун ҳиссий кўтаринкилик хосдир. У ўзаро кураш, мусобақалашиш, рақобат шаклида намоён бўлади. Ўйиннинг ўйин мазмунини акс эттирувчи, уни ривожлантиришнинг мантиқий ва вақтинча изчиллигини кўзда тутган бевосита тегишли ва унга нисбий алоқадор қоидалари бўлишини кўрсатадилар.

Тадқиқотчилар назарий аспектда ўйинга **фаолият, жараён ва ўқитиш методи** сифатида қарайдилар.

Ўйин **фаолият** сифатида мақсадни белгилаб олиш, режалаштириш ва амалга ошириш, натижаларни таҳлил қилишни камраб олади ва бунда шахс субъект сифатида ўз имкониятларини тўла амалга оширади. Ўйинли

фаолиятни мотивациялаш ўйин характерининг мусобақалаш шартлари, шахснинг ўзини намоён қила олиши, ўз имкониятларини амалга ошириш эҳтиёжларини қондиришдан келиб чиқади.

Ўйиндан тушунчалар, мавзу ва ҳатто ўқув предмети бўлимини ўзлаштиришда **ўқитиш методи ва мустақил технология** сифатида фойдаланилади.

Ўйин билиш ва унинг бир қисми - кириш, мустаҳкамлаш, машқ ва назорат - тарзида ташкил этилади. Ўйинлар **турли мақсадларга** йўналтирилган бўлади. Улар **дидактик, тарбиявий, фаолиятни ривожлантирувчи ва ижтимоийлашув** мақсадларда қўлланади:

- ✓ ўйиннинг дидактик мақсади билимлар доираси, билиш фаолияти, амалий фаолиятида билим, малака ва кўникмаларни қўллаш, умумтаълим малака ва кўникмаларни ривожлантириш, меҳнат кўникмаларини ривожлантиришни кенгайтиришга қаратилган бўлади.
- ✓ ўйиннинг тарбиявий мақсади мустақиллик, иродани тарбиялаш, муайян ёндашувлар, нуқтаи назарлар, маънавий, эстетик ва дунёқарашни шакллантиришдаги ҳамкорликни, коллективизмни, жамоага киришиб кета олишни, коммуникативликни тарбиялашга қаратилган бўлади.
- ✓ фаолиятни ривожлантирувчи ўйинлар диққат, хотира, нутқ, тафаккур, қиёслаш малакаси, чоғиштириш, ўхшашини топиш, фараз, хаёл, ижодий қобилият, эмпатия, рефлексия, оптимал ечимни топа олиш, ўқув фаолиятини мотивациялашни ривожлантиришга қаратилган.
- ✓ ижтимоийлашув ўйинлари жамиятнинг меъёрлари ва қадриятларига жалб қилиниш, муҳит шароитларига кўникиш, эҳтиросларни назорат қилиш, ўз-ўзини бошқариш, мулоқотга ўргатиш, психотерапияни назарда тутати.

Педагогикага оид адабиётларда педагогик ўйин деган тушунча мавжуд.

Педагогик жараёни ташкил этишнинг бир қатор методлари ва усуллари ҳамда турли шаклдаги педагогик ўйинлар “ўйинли педагогик технологиялар”ни ташкил этади. Педагогик ўйинда таълимнинг педагогик мақсадлари аниқ қилиб қўйилади. Педагогик ўйинлар асосида талабаларни ўқув фаолиятига йўлловчи ўйинли усуллар ва вазиятларни вужудга келтириш ётади. Ўйинли технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларнинг фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолияти ташкил этади.

Имитацион ўйинлар - бундай ўйинлардан мақсад қайсидир ташкилот, муассаса ва унинг қисмлари фаолияти андоза қилинади. Воқеалар, кишиларнинг бирор фаолияти - иш битириш мажлислари, режани муҳокама қилиш, суҳбатлар ўтказиш ва ҳоказо; фаолият ҳолати ва шартлари андоза қилиб олиниши мумкин.

Сценарийда бундай ўйнаш тўла тузилмаси ёзиб чиқилган ва имитация қилинадиган объектлар ва жараёнлар белгиланади.

Операцион ёки воқеий ўйинлар - бундай ўйинларда аниқ ўзига хос воқеа-ходисанинг бажарилиши машқ қилинади. Операцион ўйинлар иш жараёнига хос моделлаштирилади.

Роль ижро этиши ўйинлари - унда конкрет шахснинг хулқи, хатти-ҳаракати, ўз вазифалари ва мажбуриятларини бажарилиш тактикаси машқ қилинади.

Тадбиркорлик театри - бунда қандайдир вазият ва ундаги кишининг хулқи ўйналади. Бу ўйиннинг асосий вазифаси турли ҳолатларда мўлжални тўғри баҳолай олишни ўргатиш, ўзининг хулқига тўғри баҳо бериш, бошқа кишиларнинг имкониятларини баҳолай олиш, улар билан мулоқот ўрната олишга ўргатишдир.

Психодрама ва социодрама - бу ҳам ўзига хос “театр”, лекин ижтимоий психологик мақсадни кўзлайди. Унинг асосий мақсади жамоада вазиятни ҳис қила олиш, бошқа кишининг ҳолатини ўзгартириш ва унга баҳо бериш, у билан самарали мулоқотга кириша олишни шакллантириш ҳисобланади.

Тадбиркорлик ўйинлари технологияси - бу технология тайёргарлик даврини ҳам ўз ичига олади. У сценарийни ёзиб чиқиш, вазият ва объектларни шартли белгилар асосида тасвирлашдан бошланади. Сценарий машғулотнинг ўқув мақсади, ўрганилаётган муаммонинг тавсифи, қўйилган вазифани асослаш, ўйиннинг режаси, вазиятнинг мазмуни ва қатнашувчи шахсларнинг тавсифини ўз ичига олади:

- ✓ *ўйинга киришиш* - бу босқичда иш режими аниқланади, машғулотнинг бош мақсади шакллантирилади, муаммони қўйиш ва вазиятни танлаш асосланади;
- ✓ *ўтказиш босқичи* - ўйин жараёнидир; уйин бошлангач, ҳеч ким унга аралашмайди ва унинг боришини ўзгартира олмайди. Ўйинни фақат уни бошқарувчи тузатиб бориши мумкин;
- ✓ *таҳлил босқичи* - уйин натижалари муҳокама қилинади ва баҳоланади, бу босқичда экспертларнинг фикрлари эшитилади, ўзаро фикр алмашинади, талабалар ўз хатти-ҳаракатлари ва хулосаларини ҳимоя қиладилар.

Шундай қилиб, тадбиркорлик ва эвристик ўйинлар бўлғуси мутахассиснинг илмий-ижодий тажрибаларини ривожлантириш учун катта имкониятлар яратади.

Ўйин жараёнида тортишиш, мусобақалаш, баҳс-мунозара юритиш руҳиятининг бўлишини таъминлаш зарур. Ўйин ўтказиш чоғида “бюртмачи” ролини бажарувчи раҳбар у ёки бу тадбирларнинг бажарилиш сифатига ва бу тадбирларда роль ижро этган (қатнашган, иштирок этган) талабаларга баҳо беради. Шу баҳолар асосида бутун гуруҳнинг ҳамда алоҳида талабаларнинг роль ижро этиши баҳоси чиқарилади. Ижодий

фаолиятнинг бирор босқичида муайян стратегия, тактика ва методларни қўллаш малакасини шакллантиришга қаратилган тадбиркорлик ва роль ўйинлари.

Ўйин-мунозаралар бўлғуси мутахассисда илмий-ишлаб чиқариш муаммосини қўя билиш ва ечишга, мустақил фикрлашга, объективликка нисбатан қизиқишни шакллантиради, муаммоларни қўйиш, уни муҳокама қилиш, уларни ечишда ўзини тута билиш кўникмаларини ҳосил қилади. Ўйин-мунозаралар муайян муаммо бўйича баҳсларни ташкил этилишини кўзда тутади.

Баҳс - муаммони муҳокама қилиш жараёнидир. Унинг усули эса гуруҳ бўлиб тадқиқ қилишдир. Унда ҳар бир иштирокчи ҳамсуҳбати ёки рақибининг фикрини асослаш, уни инкор этиш орқали ҳақиқатни тиклашда ўз монополиясини ўрнатади. Баҳс-мунозара боришининг турли *вариантлари* мавжуд:

- ✓ *эвристик* ёндашувда томонлардан бири муаммонинг ечими бўйича ўзининг ёндашувини қабул қилишга уринмасдан ишонтириш методи, ички туйғу, соғлом ақлдан фойдаланган ҳолда баҳс иштирокчиларини ўзининг нуқтаи назарига оғдириб олади;
- ✓ *мантиқий* ёндашувдаги баҳсга ўта мустаҳкам мантиқий таҳлил ва далил-исботлар характерли бўлиб, унинг воситасида иштирокчилар яқуний хулосаларга келади;
- ✓ *сўфиёна* ёндашув - унда томонлардан бири ўз рақибини донолик қилиб мағлуб қилиши ҳам мумкин;
- ✓ *авторитар* ёндашув - унда томонлардан бири ўзининг обрўсидан фойдаланиб, ўз нуқтаи назарини ўтказиши мумкин;
- ✓ *танқидий* ёндашув - баҳс иштирокчиларидан баъзилари ўз рақибининг фақат камчилиги, кучсиз ўрни ва мавқеига диққатни жалб қилади ва, аксинча, рақибининг фикридаги ижобий унсурларни кўришга интилмайдиган ва муаммонинг ечими бўйича ўз таклифларини ҳам бера олмайди;
- ✓ *догматик* ёндашув - унда томонлардан бири баҳсни ҳақиқатни ўз манфаати учун ўзининг шахсий мақсадларига мувофиқ келадиган томонга бошлаб кетади;
- ✓ *прагматик* ёндашув - иштирок этувчилардан бири ва ҳар бир томон фақатгина ҳақиқатни ўрнатиш учунгина баҳс юритмайди, балки ундан ўзларининг яширин ва баҳс иштирокчиларига маълум бўлмаган амалий манфаатларига буриш учун фойдаланади.

Баҳсни ўтказишда қуйидаги *қоидаларга* аҳамият бериш лозим:

- ✓ оппонентининг ўз фикрини асословчи сўзини тинглаб, кузатиб бориши;
- ✓ оппонентини сўзлашдан тўхтатиб қўйишга шошилмаслиги;
- ✓ майда-чуйда деталларга эътибор қаратмаслиги, энг муҳимини кўришга, тушунишга ҳаракат қилиши;
- ✓ кучсиз ўринлар, далил-исботлар, мисолларни топиш ва таҳлил қилиш;
- ✓ оппонентини ўзидан кучли деб ҳисобламаслик;
- ✓ ўзига ҳаддан ташқари бино қўйиш ва ишонишга ружу бермаслик;
- ✓ қўрқиш рақиб олдида мағлубият эканлигини эсда тутиш.

Ўйинли технологиялардан амалиётда фойдаланиш бўлгуси мутахассиснинг ижодий фаолиятини, мустақил фикрлашини ривожлантиришга ёрдам беради.

8-мавзу. Таълим самарадорлигини оширишда педагогик технологиялардан фойдаланиш йўллари.

Машғулотларни ташкил этишда муаммоли технологиялардан фойдаланиш. Олий таълимда мутахассисларнинг касбий тайёргарлигини шакллантиришда ўқитишнинг шакл, метод ва воситаларидан ўринли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Қуйида олий таълимдаги ўқитиш жараёнини ташкил этишда қўлланиладиган педагогик технологиялардан фойдаланиш йўллари, шарт-шароитлари ҳақида сўз юритамиз.

Машғулотларни ташкил этишда қуйидаги муаммоли технологиялардан фойдаланиш тавсия этилади:

“Фикрлар ҳужуми” - бу методдан мақсад мумкин қадар катта миқдордаги ғояларни йиғиш, талабаларни айтиб бир хил фикрлаш инерциясидан ҳоли қилиш, ижодий вазифаларни ечиш жараёнида дастлаб пайдо бўлган фикрларни енгитиш, бу метод А.Ф. Осборн томонидан тавсия этилган. Бу методнинг асосий тамойили ва қоидаси баҳс иштирокчилари ишлаб чиққан ғоялар танқидини мутлақ тақиқлаш, ҳар қандай лўғма ва ҳазил-мутоибани рағбатлантиришдир, бу методдан фойдаланишнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчи – машғулот раҳбарига боғлиқ. “Фикрлар ҳужуми” иштирокчилари миқдори 15 кишидан ошмаслиги керак, машғулотнинг давомийлиги бир соатгача.

Машғулот босқичма-босқич қуйидаги тарзда ўтказилади: 1-босқич: миқдор ва психологик мулоқоти жиҳатидан мақбул кичик гуруҳларни шакллантириш; 2-босқич: вазифа, муаммодан келиб чиқадиган мақсадларни ифодалаш; 3-босқич: тўғридан-тўғри “фикрлар ҳужуми” қоида-сига асосан ҳар бир гуруҳда ғоялар ишлаб чиқиш; 4-босқич: ғояларни тартибга солиш ва таснифлаш; 5-босқич: ғояларни деструктивлаш, яъни амалга ошириш имкониятига қараб баҳолаш; 6-босқич: аввалги босқичларда билдирилган танқидий мулоҳазаларга баҳо бериш.

“Бумеранг” - мазкур технология бир машғулот давомида ўқув материални чуқур ва яхлит ҳолатда ўрганиш, ижодий тушуниб етиш, эркин эгаллашга йўналтирилган. у турли мазмун ва характерга (муаммоли, мунозарали, турли мазмунли) эга бўлган мавзуларни ўрганишга яроқли бўлиб, ўз ичига оғзаки ва ёзма иш шакллари қамраб олади ҳамда бир машғулот давомида ҳар бир иштирокчининг турли топшириқларни бажариши, навбат билан ўқувчи ёки ўқитувчи ролида чиқиши мумкин. “бумеранг” технологияси танқидий фикрлаш, мантиқни шакллантиришга имконият яратади; хотирани, ғояларни, фикрларни, далилларни ёзма ва оғзаки шаклларда баён қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

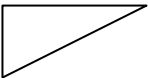
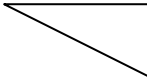
Таълим билан бир қаторда мазкур метод тарбиявий характердаги қатор вазифаларни амалга ошириш имконини беради: жамоа билан ишлаш маҳорати; муомалалик; хушфеъллик; кўникувчанлик; ўзга фикрига ҳурмат; фаоллик; раҳбарлик сифатларини шакллантириш; ишга ижодий ёндашиш; ўз фаолиятининг самарали бўлишига қизиқиш; ўзини холис баҳолаш.

Асосий тушунчалар қуйидагилар:

- ✓ *очик саволлар* – бу саволлар муомала, сўзлашувни давом эттиришга имкон беради. уларга қисқа, бир хил жавоб бериш мумкин эмас.
- ✓ *ёпиқ саволлар* – бу саволлар олдиндан “ҳа” ёки “йўқ” типдаги тўғри, очик, жавобларни беришни кўзда тутди.
- ✓ *кўндаланг сўроқ* – бир-бирига гуруҳлаб берилувчи қисқа саволлар қатори бўлиб, бу ўзига хос ахборотлар излаш ҳамда далилларни, оппонентлар позициясини аниқлаш ва муайян қарорлар қабул қилиш учун ажойиб имкониятдир.
- ✓ кўндаланг сўроқ пайтида мунозарага киришиш мумкин эмас, бу вақтда *фақат саволлар берилади*, мунозарага киришилмайди.

“Т” – чизма – маълум бир масалани икки томонлама таққослаш асосида таҳлил қилиш услубидир. Жуфт (ижобий / салбий; ҳа / йўқ; рози / қарши каби) жавоб ёки таққослашларни қайд этувчи серқирра ёзма ишни ташкил этишда, кўмаклашувчи усулдир. Мисол учун:

Таклиф этилаётган янги модель

Ижобий томонлари Томонлари	Салбий томонлари
	

“Икки қисмли кундалик” – бу метод нафақат матннинг мазмунини ўрганишга, уни ўзининг шахсий тажрибаси билан боғлашга ва ўқиганининг мазмунига ўз муносабатини ёзма ифода этишга имкон берувчи оддий ва самарали усул бўлиб қолмай, ўқувчилардаги шахсий позицияни шакллантиришга ҳам ёрдам беради.

Фойдаланиш бўйича методик тавсиялар

- 1-қадам. Дафтар варағи вертикал чизик бұйыча иккига бұлинади.
- 2-қадам. Чап томонга талаба унда таассурот уйғотган, ёққан ёки савол туғдирган, баъзи фикр келтириб чиқарган муаллифнинг цитата ёки фикрларини ёзади (масалан, жуда ақлли таъриф, ёки хато туюлиши, ёки маълумотнинг бир қисми далил ёки сабаб ва бошқалар).
- 3-қадам. Ўнг томонда ўқувчи муаллифнинг цитатаси ёки фикрига ўзининг шарҳларини ёзади, яъни ўқилганга ўз фикрини билдиради: уни бу цитатада айнан нима ёзиб олишга ундади? Бу уни нима ҳақда ўйлашга мажбур этди? Бу цитата бұйыча у қандай саволларни ўйлади?
- 4-қадам. Матнни ўқиётганида талаба тўхтаб, кундаликка ёзиб боради.
- 5-қадам. Ишни якунлагандан сўнг ўқувчилар жуфтликларда ишлашлари, ишлари билан алмашишлари, ўртоқлари ишида уларга ёққан фикрни муҳокама этишлари ва кўрсатишлари мумкин.

Мисол:

<u>Цитата</u>	<u>Шарҳ</u>
“Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин”.	Бу фикр комилликни фақат билим, маърифат эмас, балки гўзал хулқ ва инсонийлик ҳам тарбиялашини исботлайди. Агар шахс зиёли бўлмасин, илми ахлоқи учун хизмат қила олмас экан у самарасиздир.
Махатма Ганди: “Зўравонлик қилмаслик – бу кучлилар куролидир”	Ҳаётга фалсафий нуқтаи назардан қарашдек ақлий ҳолатга фақатгина юксак маънавийлик, ахлоқийликка эришилгандагина имкон яратилган бўлади. Акс ҳолда – бу мунофиқлик ёки кўрқоқликни оқлаш бўлади, чунки жасур бўлмаган донишмандлик самарасиз ва беҳудадир.

Ўқитувчига тавсиялар

- Сиз олдиндан цитаталар сонини белгилаб олишингиз мумкин (мисол учун, ҳар бир 10 бетга нечтадандир), - ҳаммаси матн характериға, сиз ўз олдингизга қўйган мақсадға ва сизнинг педагогик услубингизға боғлиқ бўлади.
- 5 қадамни қуйидаги вариантларда ўзгартириш киритиш мумкин бўлади:
 - Учликларда ишлаш
 - Кичик гуруҳларда ишлаш
 - Блиц-сўров – Сиз бир қатор ўқувчилардан фақат битта цитатани ва фақат биргина шарҳни ўқиб беришни сўрайсиз.

Якунлар мунозара тайёрлаш ёки ўтказиш учун, иншо ёзиш ёки асосланган эссе ёзиш учун хизмат қилиши мумкин.

АКВАРИУМ - Бу таълим олувчиларга муаммони “жамоат олдида” муҳокама этиш таклиф этиладиган диалог шакли. Гуруҳ муаммо бўйича у ёки бу диалогни олиб боришни ишонган иштирокчини танлайди. Баъзида бу бир нечта хоҳловчилар бўлиши мумкин. Қолган барча таълим олувчилар томошабин ролида қатнашадилар. Аквариум деб номланиши ҳам шундан келиб чиққан. Бу усул ўз тенгдошларини четдан кўриш, улар қандай муомалада бўлишларини кўриш, ўзгалар фикрига қандай муносабат билдираётганликлари; юзага келаётган келишмовчиликларни бартараф эта олаётганликлари; ўз фикрларини қандай тушунтираётганликлари ва ҳоказоларга имкон беради.

Иш қуйидаги кетма-кетликда олиб борилади: талабалар гуруҳи иккита айлана ҳосил қилиб жойлашадилар: ички ва ташқи. Ички айлананинг бир иштирокчиси ўтилган бирор аниқ тарбиявий масала бўйича етакчи (ўқитувчи ёки хабарчи) ролида чиқади.

Ташқи айлана иштирокчилари ички айлананинг етакчиси ва гуруҳининг ҳаракатини диққат билан кузатадилар ва ижобий ҳолатлар, муваффақиятлар ҳамда камчиликлар тўғрисидаги ўз таассуротларини ёзиб борадилар. Сўнгра иштирокчилар ўз ҳамкасбларининг ҳаракатларини муҳокама қиладилар, ундан сўнг ўз-ўзини баҳолаш учун ички айлананинг етакчиси ва аъзоларига сўз навбати берилади. Муҳокама якунларига кўра хулосалар чиқарилади.

Танқидий фикрлашни ривожлантириш деганда ўқитувчининг талабалар томонидан билимларни эгаллаш, малака ва кўникмаларни шакллантириш, улардан амалиётда фойдаланишга қизиқиш уйғотиш фаоллигини, ижодкорлигини, мустақиллигини ошириш мақсадида таълимнинг мазмуни, шакли ва усуллари, метод ва воситаларини такомиллаштиришга қаратилган фаолияти тушунилади. Қуйида танқидий фикрлашни ривожлантирувчи технологиялардан намуналар келтирилади:

Кластерларга бўлиш - бу педагогик стратегия бўлиб, талабаларнинг у ёки бу мавзу бўйича эркин ва бемалол ўйлашга ёрдам беради. У фақат ғоялар орасидаги боғланишларни фикрлашни таъминлаш имкониятини берадиган тузилмани аниқлаб олишни талаб қилади. У фикрлашнинг оддий шакли эмас, балки мия фаолияти билан зия боғланади.

Кластерларга бўлишдан ахборотларни чорлаш босқичида ҳам, фикрлаш босқичида ҳам фойдаланилади. У муайян мавзу синчиклаб ўрганилгунча фикрлаш фаолиятини таъминлашда фойдаланилиши мумкин. Кластерларга бўлиш талабаларнинг тасаввурларини янги боғланишлари ёки уларнинг график ифодалари кўринишларини таъминловчи сифатида ҳам ўтганликларини якунлаш воситаси сифатида қўлланилиши мумкин. Бу ўз билимларига, муайян мавзу тўғрисида тасаввурига ва уни тушунишга йўл очадиган назардаги стратегиядир.

Кластерларга бўлиш қуйидаги усулларда амалга оширилади:

1. Ҳушингизга келган барча фикрларни ёзиб олиш. Бу фикрларни муҳокама қилманг, шунчаки ёзиб олаверинг.

2. Хатни ёки матнни кечиктирадиган имло ва бошқа омилларга ҳам парво қилманг.

3. Сизга берилган вақт ниҳоясига етмагунга қадар ёзишдан тўхтаманг. Миянгиизга фикр келиши тўхтаб қолса, токи янги фикрлар келгунга қадар қоғозда нималарнидир чизиб ўтиринг.

4. Имкони борича, боғланиши мумкин бўлган ғояларни тизиб чиқинг, ғояларнинг оқими сифати ва улар орасидаги алоқаларни чегаралаб қўйманг.

Кластерларга бўлиш, *Стил ва Стилнинг* таъбирича, бу жуда мослашувчан стратегиядир. Уни индивидуал тарзда ҳам гуруҳда ҳам қўллаш мумкин. Гуруҳ фаолиятида у гуруҳ ғояларининг тирговичи сифатида хизмат қилади. Бу эса талабаларни ҳар бир амалда бўлган боғланишларга, алоқаларга яқинлаштиради.

Синквэйн - ахборотларни қисқача баён қилиш, мураккаб ғояларни, сезгиларни, тасаввурларни бир неча сўзлар воситасида баён қилиш имконияти муҳим малакадир. Бу бой тушунчалар заҳираси асосидаги ўйланган рефлексияни талаб қилади. “Синквэйн” - “шеър” бўлиб, у бирор воқеа муносабати билан ёзиладиган ёки рефлексия қилинадиган қисқа ифодаларда ахборот ва материалларнинг синтезланишни талаб этади. “Синквэйн” сўзи французча сўз бўлиб, “беш” деган таржимани беради, демак, “синквэйн - беш қатордан иборат шеър”дир.

Синквэйни ёзиб чиқиш **қондаси** қуйидагича:

✓ *биринчи қаторда бир сўз* билан мавзу ёзилади, одатда от туркумидаги оид сўз билан;

✓ *иккинчи қаторда мавзу икки сўз* билан тавсиф қилинади, сифат туркумига оид икки сўз билан;

✓ *учинчи қаторда ушбу мавзу бўйича хатти-ҳаракатлар уч сўз* билан тавсиф этилади;

✓ *тўртинчи қаторда мавзуга алоқадорликни кўрсатувчи тўртта сўздан* иборат гап ёки ибора ёзилади;

✓ *бешинчи қатор мавзу моҳиятини такрорловчи бир сўздан иборат синонимдир.*

Амалиётда синквэйн: мураккаб ахборотни синтезлаш қуроли; талабалар тушунчалар заҳирасини баҳолаш воситаси; ижодий ифодалилиқ воситаси сифатида жуда фойдалидир. Синквэйн тушунчалар ва ахборотларни рефлексиялаш, синтезлаш ва умумлаштиришда тезкор, айна замонда қудратли қурол ҳисобланади.

“Қора қути” - бу метод асосида ечиладиган муаммолар аниқ вазиятни таҳлил қилиш орқали амалга оширилади, яъни таҳлил давомида иштирокчилар беихтиёр камчиликларнинг юзага келиши масалаларига тўхталадилар. Иштирокчиларни бунга махсус, мақсадга мувофиқ қўйилган саволлар ундайди. Масалан, “Бу вазият нимага олиб келади?” ёки “Бу ҳолатда механизмлар иши қай даражада барқарор?” ва ҳоказо. “Қора қути”

методининг моҳияти шундаки, унда камчиликлар сабаби йўл-йўлакай аниқланади. Бунда кишиларнинг ижодий ташаббуслари ривожлантирилади.

“6-3-5 технологияси” - Бу усулнинг афзаллиги шундаки, қисқа вақт мобайнида 6 та иштирокчи 90 га яқин ғояни ўртага ташлайди. Ҳаммаси жуда оддий: 6 – бу иштирокчилар сони, 3 – ғоя, 5 – ўйлаш учун дақиқани англатади. Иштирокчиларнинг тенг ҳуқуққа эга эканликлари уларнинг бир хил фаоллиги ва тенг имкониятлари борлигини назарда тутати: бу усулда баҳс-мунозараларга вақт ажратилмайди ва битта норасмий етакчининг қолган иштирокчиларга таъсири бекор қилинади. Бу борада бошқа иштирокчиларнинг ғоялари ҳар бир иштирокчи янги ғояларининг туғилишига ўзига хос рағбатлантириш бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу усулнинг ўзига хослиги мана шунда.

Мақсад: белгиланган мавзуда иложи борича кўпроқ миқдорда ғояларни киритиш, ёзиб қўйиш ва системалаштиришга ёрдам беради. Ўқувчиларда жамоада ишлаш кўникмасини, ўзаро ҳамжиҳатлик, бир-бирига ҳурмат туйғусини тарбиялайди.

Вақт: бутун ишга 30 дақиқа ва оралиқ босқичларга 5 дақиқадан вақт берилади.

Қатнашчилар: 6 кишидан иборат кичик-гурӯҳлар

Материал: ёзув қуроллари

Ўтказиш тартиби:

- 6 иштирокчидан ҳар бири қоғоз ва ручка олади, гурӯҳ думалок стол атрофига ўтиради;
- 5 дақиқа ичида муҳокама қилинаётган мавзу бўйича ўзининг учта ғоясини қоғозда баён этиши зарур;
- чап тарафдаги иштирокчига ғоялар ифодаланган варақ берилиши лозим;
- ўнг тарафдаги иштирокчидан ғоялар ифодаланган варақни олиб ўқигандан сўнг, иштирокчи баён этилган воқеаларни ривожлантириши ва ўзининг янги ғояларини ёзиши керак, бундай ҳаракат ҳамма варақлар тўлғунига қадар давом этаверади;
- ғоя излаш ҳар бир иштирокчи ўзининг дастлабки варағини олганидан кейингина тўхтатилади;
- ниҳоят ҳулосада ҳамма ғоялар ўқилиб, баҳоланади.

Кейинчалик уларни турларга ажратиш, устуворларини аниқлаш мумкин ва ҳ.к.

Албатта, вазифаларни бажаришда қийинчиликлар туғилиши мумкин. Энг муҳими, диққат-эътиборни бир жойга жамлаш ва тинчликни сақлаш ҳамда шартларни жиддий бажаришдир. Баъзан ғоялар тушунарсиз ифодаланиши ёки бир-бирини такрорлаши мумкин, қатнашувчилар дастлаб ҳаяжонланиб ўзларини йўқотиб қўйишлари ва ғояларни ҳар хил “тезликда” етказишлари мумкин. Баъзи бир қийинчиликлар ҳамма келиб тушган ғояларни тўлиқ жамлаб қайд этиш билан қопланади.

“ДАВРА СУХБАТИ” - Аниқ иш тажрибани ўрганиш, ахборот алмашиш каби фаолиятларни

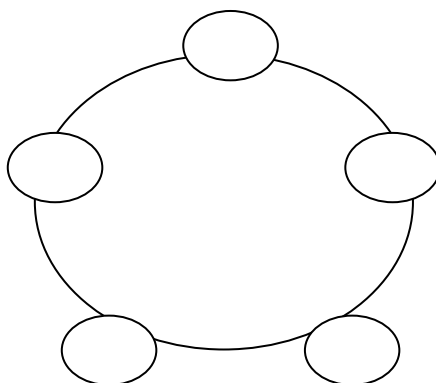
ўтказишда кўмаклашади. Давра суҳбатларини икки хил шаклда ўтказиш мумкин:

1) Ёзма давра суҳбати - ўзаро ҳамкорликда тарбиявий жараёндаги бирор муаммо ёки ғоя-фикрларни самарали ечимини топишнинг усули. Аъзолар кўрилаётган у ёки бу масала юзасидан ўз ғояси ёки таклифини ёзади, сўнг ёзилган қоғозни ёнидаги аъзога узатади, Навбатдаги аъзо берилган ғоя ёки таклиф юзасидан ўз мустақил билими ва қарашларига асосланган ҳолда тушунча ва изоҳларини қўшимча қилади ва навбатдаги аъзога узатади. Ҳар бир иштирокчи ўз фикрларини ўзи танлаган рангли қалам билан ёзади. Бу ҳар бир иштирокчининг суҳбатда қатнашганлик даражасини яққол кўрсатади. Жараён то, барча аъзолар ўрганилаётган масала юзасидан ўз билими ва муносабатлари асосида мустақил фикр ёки саволлари билан иштирок этиб бўлишларига қадар давом эттирилади.

2) Оғзаки давра суҳбати - бу юқорида кўрсатилган усулга ўхшаш бўлиб, фақатгина оғзаки шаклда ўтказилади. Ҳар бир иштирокчи навбат билан, ундан олдин таклиф этилган фикрларни қабул қилиб олиб, уни ривожлантиради.

Ёзма “Давра суҳбати”

(Ҳар бир иштирокчи ўз фикрини ёзиб, чап тарафдаги шеригига узатади)

Жиҳоз: Рангли қалам (ёки маркер) А5 форматли қоғоз, ҳаракат схемаси.

Мақсад:

- билимларни чуқурлаштириш;
- турли вазиятларда олдинги билимларни қўллашни шакллантириш;
- кичик гуруҳларда ишлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Натижа:

- иштирокчилар жамоаси маслаҳатлар оладилар;
- ўрганилаётган масала юзасидан ўз билимларини қисқа ва лўнда ифодалашлари имкони яратилади;
- жамоага мослашиш кўникмаларини эгаллайди.

Таълим самарадорлигини оширишда педагогик технологияларни танлаб олиш шартлари. Ҳозирги давр ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ қилиш билан характерлидир.

Педагогик технологиялардан фойдаланиш таълим технологияларининг илмий асосларини ишлаб чиқиш, педагогик инновациялар, муаллифлик мактаблари ва янги технологияларни эксперимент қилиш билан боғлиқдир. Бу тажрибалар муайян тизимни ва педагогик технологияларни танлаб олиш шартларини ишлаб чиқишни талаб этади.

Педагогик технологияларни танлашда қуйидаги жиҳатларга эътибор бериш талаб қилинади:

- ✓ мутахассислик учун мазкур усулнинг мос келиши;
- ✓ таълим мазмунига мос келиши;
- ✓ ўқитувчининг мазкур усулни қўллашга тайёр эканлиги;
- ✓ талабаларнинг психологик имкониятларига мос келиши, ўқитувчиларнинг касбий маҳорати, интуицияси, ижодкорлиги;
- ✓ технологияда тизим барқарорлигининг, диагностик таҳлилнинг, бошқарувнинг мавжудлиги;
- ✓ тақдорланувчанлиги, бошқалар ҳам қўллаб, бирдай натижага эриша олиши.

Савол ва топшириқлар

1. Педагогик технологияларни таснифланг.
2. Муаммоли ўқитиш технологияларининг мақсади нима?
3. Муаммоли вазиятларни қандай ҳосил қилиш мумкин?
4. Танқидий фикрлаш нима?
5. Ўйинли технологиялардан қайсиларини биласиз?
6. Педагогик технологияларни танлашда нималарга эътибор қилиш керак?

Тест саволлари

1. Олти кишидан кам бўлмаган гуруҳ ва 6 минут давомида гуруҳларида турган муаммони ечишга ёрдам берадиган аниқ ғояларни шакиллантиришга ҳаракат қилдирадиган метод қандай номланади?
А) “Ақлий ҳужум”
В) “Фикрлар ҳужуми”
С) “6 х 6 х 6” методи
Д) “Арра” методи
2. Модулли технологияда назоратнинг қандай шаклларида фойдаланади?
А) ўз-ўзини назорат қилиш
В) ўқувчилар томонидан ўзаро назорат
С) ўқитувчи томонидан назорат
Д) барча жавоблар тўғри
3. Ривожлантирувчи таълимда қўлланиладиган ўқитиш методлари?

- А) Муаммоли, қисман изланиш
 - В) интегратив, ахборот-репродуктив
 - С) кўргазмалилик, китоб билан ишлаш
 - Д) фақат 1 ва 2 жавобларигина тўғри
3. Танқидий фикрлаш асосини ташкил қилувчи фазаларнинг номлари ёзилган қаторни топинг?
- А) Чақирув, англаш, мулоҳаза қилиш
 - В) даъват, идрок, сезиш
 - С) англаш, ўйлаш, хулоса чиқариш
 - Д) мулоҳаза қилиш, фикр юритиш, изланиш
5. Муаммоли ўқитиш – бу ?
- А) Такомиллашган ўқитиш технологияси
 - В) индивидуал ўқитиш технологияси
 - С) программалаштирилган ўқитиш технологияси
 - Д) Муаллифлик ўқитиш технологияси

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. “Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат”, Азизходжаева Н.Н. Т.; 2003.
2. Толипов Ў.Қ, Усмонбоева М, Педагогик технологияларнинг тадбикий асослари Т.; 2006.
3. Слагаемые педагогической технологии / Под. Ред. В.П. Беспалько – М.: 1989.
4. Технология игры в обучении и развитии / Пидкасистый И.И. и др.– М.: РПА, 1996.

V БОБ. ПЕДАГОГИК МАҲОРАТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ҲАМДА УНИНГ ЎҚИТУВЧИ ФАОЛИЯТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ.

9-мавзу. Педагогик маҳорат. Педагогик қобилият. Ўқитувчи фаолиятида уларнинг ўрни.

1. **Педагогик маҳорат ҳақида тушунча.** Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига, тайёргарлиги, фидойилигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишида бўлган муносабатига боғлиқ. Келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол наслини тарбиялаб етказишга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиздир. Шу боис мамлакатимизнинг истиқлол йўлидаги биринчи қадамлариданоқ буюк маданиятимизни тиклаш ва янада юксалтириш, миллий таълим тизимини такомиллаштириш, унинг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта аҳамият бериб келинмоқда.

«Педагогик маҳорат» бир категория сифатида ўзининг илмий асосларига эга. 1987-1997 йиллардаги илмий ёндашувлар бу фавқулодда ҳодисага нисбатан қуйидагича хулоса қилишга имкон берди:

Педагогик маҳорат касбий фаолиятдаги индивидуалликнинг ёрқин кўриниши сифатида тушунилади.

Педагогик маҳорат категорияси касбий фаолият нуқтаи назаридан кишининг индивидуаллигини ҳарактерлайди.

Кейинги йилларда педагогик маҳорат категориясига нисбатан янги қарашлар пайдо бўлди. Педагогик маҳоратнинг анъанавий изоҳларидан бир қадар чекиниш ҳам юз берди (И.А. Зязюн, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин).

Педагог тадқиқотчиларнинг Санкт-Петербург мактаби педагогик маҳоратни кишининг алоҳида ҳолати – яъни унинг касбий машғулоти кенг маънода кишилар билан ишлашнинг ўзига хос соҳаси бўлган педагогика ҳисобланади, деб тавсифлайди.

Турли тадқиқотчилар ишларида айна бир ҳодисани тасвирлаш учун турлича тушунчалардан фойдаланиш бошқача маъно ва мазмун томонларига эга. Турли муаллифлар асарларида педагогик маҳоратнинг ягона, тан олинган таърифнинг йўқлиги уни тадқиқотнинг жонли жараёни, деб хулоса чиқаришга асос бўлади.

Тушунчалар, фикрларнинг турли туманлиги бу ҳодисанинг мураккаблиги ва кўп қирралилигидан далолат беради.

2. Педагогик маҳоратнинг таркибий қисмлари. Педагогик маҳорат компонентлари Н.В. Кузьмина, И.А. Зязюн, В.А. Сластенин, В.И. Загвязинский, Г.И. Хозяинов, Т.Ф. Кузина, А.И. Мяшенко, Н.П. Лебедник, Т. Нойнер, Ю.К. Бабанский, Н.В. Кухарековларнинг тадқиқотларида ўрганилган. Улар педагогик маҳоратнинг асосий йўналишларини муайян мантикий изчилликда белгилаб бердилар.

Ҳозирги тадқиқотларда **педагогик маҳоратнинг таркибий қисмлари** қуйидаги категорияларда жамланади:

- ✓ педагогик маҳорат;
- ✓ педагогик ижод;
- ✓ новаторлик;
- ✓ касбий билимдонлик;
- ✓ фаолият услуби;
- ✓ инновацион фаолият;
- ✓ педагогик технологиялар;
- ✓ маҳорат.

Маҳорат талабалар томонидан уларнинг ижтимоий етукликка эришиш даражасига қараб босқичма-босқич эгалланади. Ижтимоий етуклик компонентлари педагогик маҳорат компоненти билан ўзаро муносабатда бўлади.

Бўлғуси педагогнинг ижтимоий етуклик компонентларига қуйидагилар қиради:

✓ **ижтимоий ўз-ўзини белгилаш** – ўзининг педагогик қобилиятлари ва эътиқодини намоён қилиш;

✓ **ижтимоий фаоллик** – одамлар билан ишлай олиш ва бошқаларни тарбиялаш тажрибасини такомиллаштириш;

✓ **ижтимоий масъулият** – ўқитувчининг билимдонлигига айланадиган билимлар.

Педагогик маҳорат асосларига: касбий педагогик билимлар, инсонпарварликка йўналганлик, педагогик техника, касбий педагогик фаолиятни амалга ошириш тажрибаси, педагог шахси тааллуқлидир.

Маҳоратнинг шаклланиш босқичларига: репродуктивлик (бошланғич), ижодийлик, ижодий-новаторлик киради.

Педагогик маҳорат даражалари ўқитувчи иш даражасининг давоми ҳисобланади:

✓ **репродуктив (ўта паст);**

✓ **мослашувчан (паст);**

✓ **локал (чегараланган) – моделлаштириш (ўртача кониқарли).**

Бу даража талабалар билан бўладиган асосий ўқув-тарбия ишларининг айрим йўналишларида юқори сифати билан ҳарактерланади:

✓ **изчил моделлаштириш (юқори).** Бу босқичда, педагог фаолиятининг барча турларида юқори сифатга эришилади;

✓ **изчил моделлаштириш (олий).** Бунда, фаолиятнинг барча турларида ижодий муносабат намоён бўлади, ўқув-тарбия жараёнининг самарадорлигини ошириш йўллари изланади.

Педагогик маҳоратнинг ўрганиш **предмети** педагогик маҳорат, **мақсади** - бўлажак ўқитувчиларда педагогик билимларни амалиётда маҳорат билан қўллаш малакасини тарбиялашдан иборат. Маҳоратга эришиш йўллари кўрсатиш, яъни маҳоратли педагогни етиштиришдир.

Педагогик маҳорат – бу фаҳм-фаросат билан таълим-тарбия жараёнига раҳбарлик қилиш, тарбияланувчини қалбан ҳис қилиш ва тарбияланувчига авайлаб, ижодий дадиллик, илмий таҳлил ва истиқболни ҳисобга олган ҳолда ёндашишдир.

Педагогик маҳоратга педагогик билимлар, педагогик фаросат, ҳис этиш, педагогик малакалар киради.

Педагогик фаолиятда мақсад, воситалар ва натижаларнинг ўзаро нисбатини таҳлил этиш ва ҳулосалар қилиш мумкин.

Ҳар қандай воситани қўллаш турли хил омилларга боғлиқ ҳолда танланади, бу тарбияланувчини психологик ҳолати, билим даражаси, тарбия муҳити ва бошқалар билан боғлиқ(масалан, рағбатлантириш). Демак, педагог бу ҳолда барча омилларни ҳисобга олиши, тарбияланувчи шахсини яхши ўрганиши ва рағбатлантириш усулини тўғри ўз ўрнида қўллай олиши педагогик маҳоратдан далолат беради.

Барча педагогик воситаларни қўллашда жамоани дақиқа сайин ўзгариб боровчи вазиятини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади.

Педагогик маҳоратнинг асосий талаблари: болаларга ишонч билан қараш, талаб ва ишончнинг бирлигини таъминлаш, ҳурмат қилиш, инсоний муносабатда бўлиш ҳисобланади.

Педагогик маҳоратни эгаллашнинг асосий икки йўли бор:

✓ Ўқитувчи ёрдамида педагогик маҳоратни ошириш (тажриба ўрганиш).

✓ Мустақил ишлаш (касбий тайёргарликни ошириш). Методик ва маҳоратга тегишли адабиётларни ўқиш, педагогик кўникмаларни ҳосил қилиш. Бунда педагог ўзида ўқувчиларга нисбатан муҳаббат, ўқувчилар билан мулоқот қилиш эҳтиёжини тарбиялаши керак. Муомаланинг барча босқичларида ҳиссий осойишталикни вужудга келтириш, ўқувчини тинглаш ва ўз фикрини тўғри ифода этиш кўникмаларига эга бўлиши лозим.

Педагогик жараёни самарали олиб боришда педагогнинг маҳорати муҳим омил саналади. Таълимнинг мазмунида тўпланган маълумотларни етказиш усуллари ҳам турли-туман бўлиб, улардан қайси усулни танлаб олиш педагог маҳоратига боғлиқдир. Педагог ўз имкониятлари ва талабаларнинг ривожланиш даражасига қараб энг самарали усулни танлай олишида ижодий ёндашув талаб этилади.

Ўз фанини яхши биладиган, аммо педагогик маҳоратга эга бўлмаган педагог ўқув жараёнида яхши натижага эриша олмайди. Чунки, ўз билимларини талабаларга етказиш усуллариини такомиллаштириш устида ундай педагог бош қотирмайди. Методик илмий-тадқиқотлар олиб бормайди. Натижада ўзлаштириш паст бўлади. Шунинг учун олийгоҳ педагоглари нафақат ўз фанларини, балки методикани ҳам билишлари ва ўз фаолиятларида методик изланишда бўлишлари лозим. Педагог илмий тадқиқот олиб бориш усуллари билан таниш бўлиши ва талабаларни илмий тадқиқот ишига тортиши келажакда фаол позицияга эга бўлган шахсларни вужудга келишига ёрдам беради.

Ўқитувчи ҳар доим таълим олувчиларнинг индивидуал қобилиятларини ўрганиб, кузатиб, ҳисобга олиб, уларнинг мустақил ишини ташкиллаштиришда педагогик маҳоратга эга бўлади.

Педагогнинг вазифаси айнан шундан иборатки, у мавжуд стандартлардан келиб чиққан ҳолда ва ўқитаётган талабаларнинг индивидуал хусусият ва билимлари, қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув жараёнини шундай ташкил этиши керакки, бу жараёнда талаба фаол иштирок этсин, чарчамасин, қизиқсин, янги билимга эга бўлсин ва дарс охирига бориб ўз билимини қўллай олиш даражасига етсин. Демак, хулоса қилиб айтганда, педагогдан ахборотни тез, осон етказиш, ўқув жараёнини ҳамма элементларини юксак маҳорат билан мувофиқлаштириши талаб этилади.

Ўқитувчининг касбга оид маҳоратини шакллантиришда педагогик-психологик назарияларнинг аҳамияти каттадир, чунки маънавиятимизнинг шаклланишида ўз ўрнига эга бўлган улуғ инсонлар фаолияти, замонавий педагогик технологиялар тўғрисидаги назариялар педагогик маҳоратни шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади.

Педагогик тажрибаларни такомиллаштиришда илмий педагогик маълумотлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Педагогик маҳоратни такомиллаштиришда шахсий педагогик изланишнинг аҳамияти каттадир. Ўқитувчи кундалик фаолиятида талабалар, айрим гуруҳ ва якка шахслар билан алоқага киришади.

Алоқалар фаолиятда дуч келадиган турли хил воқеаларга педагогик қоидалар нуқтаи назаридан эмас, балки шароитни ҳисобга олган ҳолда ижобий ҳал этиш талаб этилади.

Кенг илмий савияга эга бўлиш, интеллектуал қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш, педагогик маҳоратни оширишга интилиш ўқитувчига хос хусусиятлардан ҳисобланади.

3. Педагогик қобилиятнинг асосий турлари. Ўқитувчининг касбий фаолияти фавқулодда **умумий ва хусусий қобилиятларни** талаб қилади.

Касбий-педагогик фаолиятнинг муваффақияти хусусий педагогик қобилиятларга боғлиқ бўлади. **Педагогик қобилиятларнинг** қуйидаги гуруҳлари фарқланади:

- ✓ объектга (талабага) нисбатан сезгирлик;
- ✓ коммуникативлик – инсонларга юз тутиш, хайрихоҳлик, ҳушмуомалалик;
- ✓ перцептив қобилиятлар – касбий етуклик, симпатия, педагогик туйғу;
- ✓ шахс динамикаси – иродага таъсир эта олиш ва мантикий ишонтира олиш қобилияти;
- ✓ ҳиссий барқарорлик – ўзини бошқара олиш;
- ✓ креативлик – ижодий иш қобилияти.

Педагогнинг **хусусий қобилиятлари**га билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш фаолияти ва шахсни тарбиялаш қобилияти ҳам тегишлидир.

Ўқитиш, ўрганиш ва ўргатиш бўйича қобилиятларга қуйидагилар киради:

- ✓ талабани тушунишни кўриш ва сезиш, бундай тушунишнинг даражасини ва ҳарактерни ўрганиш қобилияти;
- ✓ ўқув материални мустақил танлаб олиш, ўқитишнинг самара берувчи усул ва методларини белгилаш қобилияти;
- ✓ материални етарли баён қилиш, уни барча талабаларга тушунарли бўлишини таъминлаш қобилияти;
- ✓ талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш жараёнини ташкил этиш қобилияти;
- ✓ ўқитиш жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш қобилияти;
- ✓ талабаларнинг катта одамлар билан ривожланишини ташкил этиш қобилияти;
- ✓ ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш қобилияти;
- ✓ ўзининг тажрибасини бошқалар билан баҳам кўриш қобилияти;
- ✓ мустақил таълим олиш ва мустақил такомиллашиш қобилияти.

Педагогик жараёнга қаратилган педагогик қобилиятларда эмпатия ва перцептив қобилиятлар муҳимдир, уларга қуйидагилар киради:

- ✓ бошқа инсоннинг ички ҳолатини тўғри баҳолаш, унга ҳамдардлик билдириш, ҳамнафас бўлиш қобилияти;
- ✓ тақлид қилиш учун намуна бўлиш қобилияти;
- ✓ тарбия жараёнида индивидуал хусусиятларни инобатга олиш қобилияти;
- ✓ мулоқотнинг лозим топилган услубини, ўз ўрнини топиш, келиша олиш қобилияти;
- ✓ ҳурмат қозониш, талабалар ўртасида обрўга эга бўлиш қобилияти.

Педагогик қобилиятлар ичида педагогик мулоқотга бўлган қобилият алоҳида ажралиб туради.

Педагогик маҳорат компонентлари касбий фаолиятга касбий вазифаларини бажариш учун зарур бўлган малака нуқтаи назардаги қарашларни акс эттиради.

Педагогик қобилият компонентларини ҳосил қиладиган қуйидаги малака гуруҳлари фарқланади:

- ✓ **конструктив (лойиҳалаш);**
- ✓ **дидактик;**
- ✓ **ташкilotчилик;**
- ✓ **коммуникатив (мулоқот);**
- ✓ **билиш ва англаш (рефлексивлик).**

Ўқитувчининг талабалар билан давомий ва самарали алоқаларини ташкил этишни коммуникатив қобилият билан боғлайдилар.

Коммуникатив қобилият-бу педагогик ўзаро алоқалар доирасидаги ўзига хос тарзда намоён бўладиган мулоқот қобилиятидир.

Психологияга оид адабиётларда коммуникатив қобилиятларнинг бир неча гуруҳлари фарқланади:

✓ Кишининг бошқа инсонни билиши. Бу қобилиятлар гуруҳида кишига шахс сифатида, шахснинг алоҳида қиёфаси, мотиви ва хатти-ҳаракатларига баҳо беришни, кишининг ташқи кўриниши, хулқи ва ички дунёси нисбатида баҳо беришни; савлати, имо-ишора, мимика, пантомимикасини «ўқий» олишни қамраб олади.

✓ Кишининг ўз-ўзини билиши, у ўз билимларини, қобилиятларини, характери, ўз шахсининг бошқа қирраларини ҳамда ташқаридан ва унинг атрофидаги кишилар унга нисбатан қандай баҳо бериши лозим бўлса, шундай баҳо беришни кўзда тутди.

✓ Мулоқот вазиятини тўғри баҳолай олиш. Бу вазиятни кузатиш, унинг кўпроқ, ахборот берадиган белгиларини танлаш ва унга диққатни жалб қилиш; юзага келган вазиятнинг ижтимоий ва психологик мундарижасини тўғри идрок этиш ва баҳолаш қобилиятидир.

Педагогик қобилиятлар структурасида ақл, идрок, ҳозиржавоблик, танқидий муносабатда бўлиш, собитқадамлик, нотиклик сўз бойлиги ва ҳоказолар муҳим ўрин тутди.

Педагогик қобилиятлар фақат педагогик фаолият самарали бўлиши шартигина эмас, балки кўп жиҳатдан ўқитувчининг муваффақиятли ишлаши натижасидир. Шу муносабат билан ўқитувчининг ўзида педагогик қобилиятларининг аниқ мақсадни кўзлаб таркиб топиши ва ривожланиши катта роль ўйнайди. Тажриба ва махсус тадқиқотлар бунинг батамом ҳақиқий нарсаси эканлигини кўрсатмоқда. Масалан, шахс хусусиятларини кузатиш ўқитувчининг педагогик тажриба ҳосил қилишида ҳамда унинг махсус маълумотлар тўплашида муҳим ўрин тутди. Ўқитувчи ўзининг ижтимоий психологик кузатувчанлиги билан ўқувчиларнинг турли характер хусусиятлари ва майлларини пайқаб қолиш қобилиятинигина эмас, шу билан бирга уларнинг пайдо бўлиш сабабларини билиб олиш, уларга бу сабабларнинг пайдо бўлиш вазиятига мувофиқ баҳо маҳоратини ва ҳоказоларини ривожлантиришга қодирдир. Агар ўқитувчида ўқувчилар билан муносабатларининг ишонч асосида, қурилишига йўл-йўриқ бўлсагина, бунда мулоқот рўй беради. Тарбия жараёнида бундай йўл-йўриқни амалга ошириш қийин ишдир, лекин бунга бутунлай эришиш мумкин. Албатта, катта ёшдаги кишиларнинг болалар ҳаётига қўшилиб кетиши ниҳоятда қийин нарсаси. Лекин бу муҳитга у яқинлаша олади, анча яқинлашиб боради. Педагогда болалар билан ўзаро ишонч ва дўстлик муносабатлари вужудга келгандагина бунга эришиш мумкин. Ўқувчилар жамоаси билан муомала кўпинча суҳбат, маъруза, ахборот ва ҳоказолар шаклида бўлади. Биринчи навбатда суҳбатни қандай қилиб ташкил этиш, ўқитувчининг гапларига болаларнинг диққатини тортиш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун бир неча усуллар бор. Гапни масаланинг кўйилишидан бошлаш мумкин. Бу масалада бўлажак суҳбатнинг маъноси мужассамлашган бўлади. Мавзуга диққатни тортишга уриниб ҳам кўриш мумкин. Бунда гапнинг эркин қизиқарли фактни маълум қилишдан бошласа бўлади. Кейин уни тушунтириш ва таҳлил қилиш эса муомаланинг мазмунини ташкил этади. Мақола ёки бирон бир асардан парча келтириш ҳам муваффақиятли бўлиши мумкин. Бундан ташқари дарҳол болаларга бўлажак суҳбат уларнинг қизиқишлари билан боғлиқ эканлигини айтиб ўтса ҳам бўлади. Мана, суҳбатга болаларнинг диққатини жалб қилинди ҳам дейлик. Энди унинг мавзусини анча қисқа, лекин етарли даражада аниқ қилиб очиб бериш даражаси туради, бунинг қандай амалга ошириш мумкин? Масалан, суҳбатни тузишнинг яна бундай варианты бўлиши мумкин: дастлаб педагог ўқувчилар онги ва ҳиссиётига етказмоқчи бўлган асосий фикр қисқача баён этилади. Сўнгра у очиб берилади. Бунинг учун фактлар, мисолар ва иллюстрациялар тизими баён қилинади. Бунда эркин таққослашлар, қутилмаган ўхшатишлардан фойдаланиш жуда фойдали бўлади. Шундан кейин хулоса чиқариш, яъни суҳбатнинг асосий фикрини бошқача сўзлар билан такрорлаш мумкин. Суҳбат болаларда доимий қизиқиш уйғотиш учун бир қатор мураккаб бўлмаган усуллардан фойдаланиш зарур, энг муҳим сўзлар ва ибораларнинг интонация билан

ажратиб кўрсатиш ва аксинча интонацияни (урғу) ўзгартириш унчалик муҳим бўлмаган матнни баён қилиш керак. Овоз ва нутқ оҳангини ўзгартириш фойдалидир. Сухбатни қандай тугаллаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. У турлича бўлиши мумкин. Асосий ғояларни яна бир марта қисқача баён қилиб бериш мумкин. Уни шеърый сатрлар билан тугалласа ҳам бўлади. Агар болаларнинг ўзлари эшитган нарсалари ҳақида фикр юритишларини хоҳласа жавобсиз савол билан тугаллаш мумкин. Сухбатнинг якуни барча кўрсатиб ўтилган таркибий қисмларини ўз ичига оладиган вариант ҳам бўлади. Бу қоидаларга риоя этиш педагогнинг сўзлари ўқувчиларга зарур таъсир кўрсатиши учун шарт-шароит яратади. Бундан ташқари педагог эски фикр учун янги сўзлар излаши ва топиши даркор, яъни айтиб бериш фикрни турлича баён қилишни билиши зарур.

Педагогик маҳорат компонентлари касбий фаолиятга касбий вазифаларини бажариш учун зарур бўлган малака нуқтаи назардаги қарашларни акс эттиради.

Олий таълим тизимини қайта қуриш ҳозирги замон босқичида юқори ривожланган демократик мамлакатлар даражасида Ўзбекистоннинг илғор илмий техник, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини таъминлашга кучи етадиган ва юксак маданий-маънавий ва ахлоқий сифатларга эга чуқур билимли рақобатбардош кадрларни тайёрлашни талаб этади.

Маҳорат-бу алоҳида қудрат. Юқори ва кичик даражада уста бўлиш мумкин эмас. Маҳоратга эришиш ҳам, эришмаслик ҳам мумкин. Ҳақиқий уста меҳнат фаолияти чоғидагина гўзалдир.

Педагог маҳоратга етишиш ўқитувчининг муайян шахсий сифатлари ва қобилиятлари орқали амалга ошади.

Савол ва топшириқлар:

1. Педагогик маҳорат тушунчасини изоҳланг.
2. Педагогик маҳоратнинг таркибий қисмларини санаб беринг.
3. Педагогик қобилиятнинг қандай гуруҳлари фарқланади?
4. Педагогик маҳоратни эгаллашнинг қандай йўллари биласиз?
5. Коммуникатив қобилият нима?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., Шарқ, 1997.
2. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Т. 2003.
3. Мудрик А.В. Учитель: мастерство и вдохновение. М. 1996.
4. Педагогика профессионального образования. Под ред. В.А. Сластенина. М., 2004.
5. Саидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар. Т. 2003.
6. Таълимда янги педагогик технологиялар: муаммолар, ечимлар. Илмий тўплам ЎзПФИТИ, 1999.

7. Школа будущего: инновационные модели образования. – С.-Петербург, 1995.
8. Харькин В.Н. Педагогическая импровизация. Теория и методика. М.: Магистр, 1992.
9. www.edg.com
10. www.tsure.com

10-мавзу. Ўқитувчи фаолиятида мулоқот маданияти.

1. «Мулоқот» атамасининг фалсафий, ижтимоий, психологик ва педагогик моҳияти, мулоқот бирлиги. Маълумки, шахс барча ижтимоий муносабатларнинг мажмуасидир. Шу сабабли унинг ҳаётда мавжуд қўп қирралигидан фойдалана билиш лозим. Ҳамма даврларда ўқитувчи шахсияти қанчалик эркин ва ўзига хос бўлса, ўқувчиларга таъсири шунчалик кучли, меҳнатининг самарадорлиги шунчалик юқори бўлади деб ҳисобланган. Ўқитувчининг ҳақиқий муносабатлари тизимига қирадиган шахси ҳамиша унинг фаолиятида муҳим ўрин тутиши керак. Чунки ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитиш ўқитувчининг муносабатига, мулоқотига боғлиқ.

Мулоқот атамаси фалсафий, ижтимоий, психологик ва педагогик моҳияти жиҳатидан илмий талқин этилиб, шахснинг ижтимоий муносабатларга киришиши натижасида атрофдаги инсонлар билан илмий, маиший, маданий, маънавий, руҳий алоқа ўрнатиш жараёни деб ифодаланади.

Узлуксиз таълим тизимида педагогнинг ўқувчилар ва талабалар билан ўзаро мулоқоти ўзига хос хусусиятга эга ва унинг бир қатор специфик жиҳатлари мавжуд.

Педагог ўз фаолияти давомида фақат алоҳида бир ўқувчи шахси билан иш олиб бормасдан, балки ўз тажрибасида ўқувчиларни бирлаштирган турли хилдаги гуруҳлар, жамоа, оила билан бирга иш олиб боришига тўғри келади. Шу муносабат билан ўқитувчи гуруҳлар ва жамоаларнинг асосий ижтимоий психологик қонуниятларни билиши шарт. Педагог ўқув тарбия жараёнида ўқувчилар билан мулоқотда аниқ мақсадга қаратилган ишларни амалга ошириши лозим. Улар билан муносабатда ҳурмат ва ишончга эга бўлиши диққатга сазовордир. Ўқувчига қўйиладиган талаб, илтимоси, буйруқ оҳангина бўлмай, балки уларнинг маънавий сифатларини шакллантиришга қаратилган бўлиши зарур.

Педагогик мулоқотнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, унда таълим-тарбия вазифаларини амалга ошириш жараёнида тарбияланувчилар ҳаётидаги ўзгаришларни эътиборга олишни тақозо қилади. Ҳар бир педагог ўқувчи талабларга хилма-хил тусда таъсир кўрсатади. Ўқитувчи ўз таъсирини ўқувчилар, талабаларга ўткази билиш қобилиятига эга бўлиши зарур.

Ўқитувчи муносабатининг тартиби ўқувчиларга дарснинг бошидан бошлаб то дарс тугагунга қадар бўладиган жарёнда амалга ошириши ўз самарасини беради.

Ўқитувчи ўқувчиларга ширинсуханлик билан яхши муносабатда бўлиши натижаси ўқувчилар яхши тарбия топади. Ота-онага, ёрубиродарларига бўлган муносабатларини талқин қилиб берадилар. Улардан ибрат оладилар. Ўқитувчиларнинг муносабати орқали ўқувчилардан катта-катта фан арбоблари чиқиши мумкин.

Педагогик мулоқотлар – вазмин, ихтилофсиз ҳамкорлик. Модомики, шундай экан, у ўзаро зиддиятларни бартараф этиш билан, эҳтиёжлар, ҳиссиётлар, фикрлар, интилишлар, мақсадларнинг доимо юзага келувчи номувофиқлиги билан алоқадордир.

Шу боис **педагогик мулоқотларни** ўрнатишда унинг **ўзига хос хусусиятларига** эътибор қаратиш муҳимдир. Бу аввало педагогик мулоқот маданиятини эгаллаш билан самарали натижаларни таъминлайди.

Педагогик мулоқот маданияти умумий маданиятнинг намоён бўлишидир.

Маданият фаолият жараёни ва натижаси ўлароқ субъектнинг дунё объектларини ўзлаштира боришдаги барча хатти-ҳаракатларини қамраб олувчи социал ҳодисани билдиради. Маданият инсон яратган, шунингдек, қандай восита ва метод билан яратган барча ҳодисаларни ўзида бирлаштиради.

Педагогик маданият бир қатор тизим ҳосил қилувчи унсурларга эга. Уларга қуйидагилар киради:

Педагогик лойиҳалаш маданияти. У объектив имкониятлар билан талаб ва истакларни ўзаро нисбатлаган ҳолда-мақсадни тўғри танлай олиш, вазифаларни белгилаб олиш, уларнинг ечилиш босқичларини режалаштириш, зарур қуролларни танлаб олиш малакасидир. Лойиҳалаш маданиятини намоёни қилиш бу ижодга, яъни фавқулодда янгини яратиш, ўрнатилган меъёрлар ва намуналар чегарасидан чиқиб кета олиш қобилияти ҳамдир.

Билимлилик маданияти. У педагогик билимларнинг турли-туманлиги ва педагог томонидан бу билимларни эгаллашини билдиради.

Дунёқараш маданияти. Унинг даражасини аксарият колларда педагог ва ўқитувчининг ўзаро муносабатлари жараёни ва натижалари белгилайди. Дунёқараш маданияти фан, фалсафа, дин каби маънавий маданият унсурлари билан танишиш чоғида шаклланади.

Фикрлаш маданияти ҳам кундалик ҳаёт жараёнида одатдаги воситалар, ҳам махсус воситалар (унинг таркибига формал мантиқни ўрганиш ҳам киради)да вужудга келади.

Ҳис этиш маданияти. У инсонлар олий кечинмаларнинг кенг уйғунлиги ҳосиласи бўлиб, уларсиз педагогик жараёнда мулоқотнинг бўлиши мумкин эмас.

Баҳолаш маданияти у ёки бу сабаб ва ҳодисалар бўйича ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳуқуқий, диний ёки фалсафий характердаги малакали ҳукм чиқариш қобилиятидир.

Мулоқот маданияти педагогик маданиятнинг энг муҳим компоненти бўлиб, у педагогнинг ўқувчилар, ота-оналар ҳамда раҳбарият ёки қуйи вазифа эгалловчи шахслар, шунингдек, педагогик иш доирасидан ташқаридаги барча инсонлар билан мулоқот қилиш маданиятларини қамраб олади.

Ташкилий маданият ҳам педагогик маданият тизимига киради ва у ўқитиш ҳамда тарбия жараёнини педагогик доиранинг турли даражаларида (жамиятда, ўқув юртларида, болалар гуруҳларида) ташкил этиш имкониятини беради.

Ўқитувчи педагогик мулоқотни ташкил этиш маданиятининг ёрқин кўрсаткичи ва тарбияланувчилар билан ўзаро зиддиятларни енгиб ўтишнинг универсал қуроли бўлиб, педагогик назокат майдонга чиқади.

Тарбиячининг касбий хулқи мезони сифатида назокатнинг ўзига хос жиҳати шундаки, унинг қўлланиш соҳаси мулоқот бўлиб ҳисобланади. Назокат тарбияланувчилар билан ўзаро тарбиявий муносабатларни ўрнатиш шарти бўлиб майдонга чиқади. Педагогик мулоқот жараёни ўқитувчидан турли даражадаги коммуникатив вазифаларни бажарувчи муаммоларни асосли ҳал этишни талаб этади. Назокат қўпол касбий хатолардан ҳимоя қилади.

Педагогик категория сифатида назокат мураккаб таркибга эга. Унинг асосий компонентлари сифатида психологик, ахлоқий – этик, эстетик, инструментал ёки технологик жиҳатларни кўрсатиш мумкин.

Тарбиячининг коммуникатив билимдонлиги боланинг шахсий ривожланишини такомиллаштириш чоғида зиддиятлар ва ихлофлардан фойдаланишида, кўнмаслик, кулоқ солмаслик, бўйсунмаслик ҳолатларида унинг устидан онгли равишда куч ишлатишдан тийилишида намоён бўлади. Асосийси – мулоқот кескинлашган пайтда асосли қарор қабул қилиш, турли-туман педагогик технологиялардан ижодий фойдаланиш маҳорати.

Дарс – педагогик мулоқотни ўрнатишнинг асосий майдони. Ўқитувчининг асосий педагогик эҳтиёжи-ўргатиш, етказиб бериш-айнан дарсда амалга ошади. Шундай экан, дарс жараёнини ташкил қилишга тўғри, янгича муносабат керак.

Дарс жараёнида ўқитувчи олдида муҳим бир масала туради. Ўқувчиларни билим олишга жалб қилиш, уларни олға ҳаракатлантиришдир. Бу эса ўқитувчи ва ўқувчиларни (ўзаро) биргаликдаги меҳнатга жалб қилади. Бунинг учун ўқитишда мажбур қилмаслик керак. Педагогик ҳамкорликнинг қарашларидан бири – дарсда ўқувчидаги кўрқувни йўқотиш, уни эркинроқ, дадилроқ билиш, ўзини кучига ишонтириш, унга жиддий, ижод қилишга кодир шахс сифатида қараш.

Ўқувчилар билан ҳамкорлик руҳида иш олиб бориш, уларга аниқ бир мақсад қўйиб, бу мақсаднинг мураккаблигига ва буни амалга оширишга

ишонтириш – уларга ўзига бўлган ишончини, аниқ, мушкул масалани ҳам еча олиш мумкинлигини шакллантириш.

Дарс ўтиш жараёнида куруқ гап билан чегараланмай, ўқувчи хотирасини шакллантириш, мантиқ, тасаввур, фикрлай олишини ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Чунки, ўқувчиларнинг ижодий фикрланиши шакллантириш шахсий сифатларидаги нотекисликларни, нуқсонларни бартараф қилишга ёрдам беради. Уларда эркин фикр қилиш камол топади. Натижада-ўқувчилар ўтиладиган мавзуни фаол муҳокама қилишади. Ўқитувчи қайси дарсни ўтишдан қатъий назар, ҳеч қандай кераксиз, ортиқча нарсаларга тўхталмай, ҳар бир мавзуни аниқ. Равшан лўнда тушунтириши лозим. Дарс ўтиш давомида ўқитувчи шундай усуллардан фойдаланиш керакки, ўқувчилар ўзларини шахс сифатида ҳис қилишсин. Бу – ҳар бир ўқувчи ҳар бир дарсда ўзининг баҳосини олиши, масалаларни ўзи танлаб олишда намоён бўлади.

Ўқитувчининг педагогик мулоқотида дарснинг ўрни муҳим. Дарс – шундай марказки, ўқитувчининг тафаккури ва ҳаракатлари шу марказ атрофида айланиб, яна унга қайтиб келади. Ҳар бир дарс ўқитиш жараёнига ўз ҳиссасини қўшади.

Замонавий дарс фақат ўқитишнинг метод ва формалари билан чекланиб қолмай, балки таълим-тарбия, ривожлантириш мақсадларини амалга ошириш, ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятида биргаликдаги ўзаро боғлиқлигини рўёбга чиқаришни талаб қилади.

Дарс ўқитувчидан ижодий педагогик тафаккур, педагогик маҳоратни талаб қилади.

Ўқитувчининг ўқитиш воситалари унинг ижодкорлигига, кўп киррали билимига, болаларни севиш фаолиятига асосланади.

Педагогик мулоқотни ташкил этиш босқичлари ва усуллари. Дарс беришда ўқитувчининг муваффақияти унинг назарий ва касбий тайёргарлигига боғлиқ.

Дарсга тайёрланиш жараёнида ўқитувчи шу предмети қарашли психологик-педагогик, методик китобларни, журнал ва газеталарни мунтазам равишда ўқиб бориши, бадиий адабиётдан, ҳар хил кинофильмлардан фойдаланиши керак. Дарс бериш жараёнида воситалар ҳар хил бўлиши мумкин. Бу ўқитувчининг ихтисослигига, унинг қизиқувчанлигига, эҳтиёжларига, интеллектуал фаоллигига боғлиқ. Албатта бунда ўрганилаётган материал мазмунини таҳлил қилиш муҳим амаҳиятга эга. Дарс бир нечта омиллардан иборат. Шуларнинг асосийси – давлат томонидан қабул қилинган программа. Ўқитувчи ўқув программанинг асосий йўналишларини билиши ҳар бир дарсда 3 та масалага эътибор қаратиши керак. Булар:

✓ **Тарбиявий масалалар** – ўқувчиларнинг бўлаётган ходисаларга, атрофга бўлган дунёқарашини шакллантиради. Уларда инсонпарварлик, ватанпарварлик руҳини тарбиялайди.

✓ **Илм оширадиган масалалар** – ўз ичига ўқувчилар билим, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришни олади.

✓ **Билиш масалалари** – ўқувчиларда ўрганилаётган материаллардан асосийсини, муҳим жойларини ажрата олиш қобилиятини, ўқув фаолиятида ва фикрлашда мустақил бўлишни, ўқишда кийинчиликларни енгитишни шакллантиради.

Тажрибали ўқитувчилар томонидан дарсдаги – муҳим, керакли жойлари қайчилигини, қайси жойини эслаб қолиш, қайси жойидан шунчаки хабардор бўлиши кераклиги бевосита педагогик мулоқотлар жараёнида аниқланади.

Дарсдаги мулоқот шаклларининг турли-туманлиги. Тажрибали ўқитувчилар асосий эътиборини маъруза-дарслар, семинар дарслар, мунозара дарслар, конференция дарслари, экскурсия дарслари, мустақил иш дарслари, танлов-дарсларни ўтишга қаратади. Педагогнинг мулоқот маҳорати шундай турлардан дарсларни ўта олиш техникасида ҳам намоён бўлади.

Маъруза дарси ўқувчилар онгини, фикрлашини фаоллаштиришда катта ёрдам беради. Тажрибалар шуни кўрсатадики, маъруза бошлашида ўқитилаётган материалнинг мақсадини, нимага ўқитилаётганини тушунтириш мақсадга мувофиқдир. Кейин эса керакли билим олишда асос бўладиган принциплар фикрини исботлаш ва қандай йул тутиш кераклиги кўрсатилади.

Шундан кейингина кўриб чиқиладиган масалани моҳияти аниқланади.

Маъруза дарсида ўқитувчи мулоқотда саволлар, диалог, такрорлаш, таққослашлардан фойдаланади.

Семинар дарси - ўқувчиларни юқори ақлий фаолиятини, янги билим ва кўникма олишга интилишини келтириб чиқаради. Бунда ўқитувчи ностандарт усуллардан фойдаланиши мақсадга мувофиқ бўлади. Айниқса, интерфаол методни қўллаши мулоқотни самарали бўлишини таъминлайди.

Мунозара дарси – ўқувчиларни муаммоли масалалар билан тўқнаштириш ўзларининг фикрларини баён эттириш учун педагогик мулоқотлар педагогдан катта маҳорат талаб этилади.

Танлов дарслар – ноанъанавий ҳисобланади. Чунки, уларни ўқувчиларнинг ўзлари ўтказадилар. Улар ўзлари материал топишади, изланишади ва х.к.

Муаммоли ўқитиш – бу шундай методки, унда ўқитувчи ўртага бир муаммони ташлаб, бу муаммони ечишда вужудга келадиган қарама-қаршиликлар, эътирозларни кўрсатиб беради, эксперимент орқали ҳақлигини исботлайди, турли хил нуктаи назарларни тушунтиради. Ўқувчиларга формула, қонунлар, сана ва турли хил қоидаларни қуруқ ёдлатишдан фойда йўқ. Шунинг учун педагогик мулоқотларда ижодий характердаги саволлар билан ўқувчиларга-мурожаат этиш муҳим. Бунда тажрибали мутахассис педагог ўқувчилар билан педагогик мулоқотни ҳамкорликда амалга оширади.

Бундай дарсда ўқувчиларнинг билим олишга қизиқиш, эҳтиёжи, талабчанлиги ошади. Улар савол бериб, шу саволга жавоб излашади.

Анъанавий дарсларда ўқитувчи савол беради. Ўқувчилар эса шу саволга фақатгина дарсликка таяниб жавоб беради. Бундай пайтда ўқувчиларда шундай тасаввур пайдо бўладики, ҳамма нарса, ҳақиқат шу дарсликда намоён

бўлаяпти, унда яна нимани излаш керак? Нимага? Бу охир оқибатда дарснинг зерикарли бўлишига олиб келади.

Ўқитувчи ҳар бир дарснинг муаммоли, изланувчан, фаол бўлиши учун ўқувчиларга савол ва топшириқлар тизимини яратади. Бу саволлар қисқа ва лўнда бўлиши керак. Бундай саволлар ўқувчиларнинг нафақат фикрлаш доираси, изланувчанлигини кенгайтиради, балки уларни ижодий қобилиятларини, ташкилотчилиги, интизомлилигини кучайтиради.

Шундай саволларни қўллаш керакки, уларда эътирозли, қарама-қаршилиқ томонлари бўлсин. Ўқувчи мулоҳаза юритсин. Шунини айтиш керакки, саволларнинг кўплиги ёки камлиги гуруҳдаги ўқувчиларнинг ёшига, интеллектуал қобилиятига мос келиш керак.

Ўқитувчи ўзининг дарсида ўқувчиларнинг хатога йўл қўйиш мумкинлигини инобатга олиш керак. Ўзи эса саволларни тўлдириб, жавобларни ҳам тўла бериши керак. Бу эса педагогик мулоқотларни ўрната олиш қобилиятини шакллантиради.

Тажрибали ўқитувчи дарсдаги педагогик мулоқотларда ўқувчиларнинг дарслик билан ишлаётган пайтида, тез ишлайдиган болани тўхтатмайди, секин ишлайдиган ўқувчини шошилтирмайди.

Берилган саволга тўғри жавоб берган ўқувчига кейинги саволни беради. Хатога йўл қўйган ўқувчига тезгина қўшимча топшириқ беради.

Ўқувчи ҳар доим ўқувчиларнинг индивидуал қобилиятларини ўрганиб, кузатиб, ҳисобга олиб, уларнинг мустақил ишини ташкиллаштиришда педагогик мулоқот маҳоратига эга бўлади.

Дарсда қарама-қарши алоқаларни амалга ошириш. Ўқувчиларнинг билим эгаллаш жараёнини ташкил этиш учун ўқитувчи дарсдаги қарама-қарши алоқаларни амалга ошириш керак. Бундай маҳоратга ўқитувчилар билан мулоқот қилганда кузатувчанлиги, яхши ривожланган тасаввур ва чуқур мулоҳазали бўлгандагина эришади.

Бунда тажрибали ўқитувчи билим олишда пассив ўқувчиларни қуйидаги даражаларга ажратиш мумкин:

- ✓ билиш доираси суст (диққатсиз, хотираси ёмон, фикрлаш. мулоҳаза юритиш доираси яхши ривожланмаган ва х.к.);

- ✓ эмоционал – иродалилигидаги камчиликлар (пассив, суст, ортикча хаяжонли, кунти йўқлиги ва х.к.);

- ✓ шахсий сифатларнинг яхши шаклланмаганлиги (билим олишга қизиқиш, мустақил иш юритиш, жавобгарлик, маъсулият).

Ўқитувчи мутахассис сифатида педагогик мулоқотларда бой тажрибага эга бўлиши керак. Бу нарса ўқувчилар ўрнига ҳаёлан ўзини қўя олиш, педагогик муаммоларни ҳал қилишда намоён бўлади. Бундай ўқитувчилар тўғрисида ўқувчилар: «Улар ҳамма нарсани кўрадилар, улардан ҳеч нарсани яшириб бўлмайди» деб гапиришади, одатда. Шунинг учун муносабатни амалга оширишнинг асосий талаби тарбияланувчи психологиясини англай олишдир.

Савол туғилади: қарама-қарши муносабатни қачон амалга оширса яхши бўлади? Илғор ўқитувчилар кўпинча дарсни олдинги билимларни

фаоллаштиришдан эмас, балки муаммоли вазиятни туғдириш ёки олдин кўйилган муаммони ечими тўғрисидаги тахминларни ўртага ташлашади. Иккитлаш вақтида, улар аввал эгаллаган билимларни долзарб эканлигини кўллашади. Бундан ташқари дарс бошида олдинги ўтилган мавзуга асосан назорат иши ўтқазилш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.

Муаммонинг долзарб ғояси ўқитувчига дарсни нимадан бошлаш кераклигини ҳам кўрсатиб беради. Баъзида дарсни оғзаки сўроқ билан бошлаш, баъзида эса масала ёки мисолни ечиш билан бошлаш мақсадга мувофиқ.

Шуни айтиш керакки, дарсинг бошланиши унинг кейинги боришини ҳам, ўқитиш усулини ҳам танлашни белгилаб беради. Бу албатта ўқитувчининг ўз ташаббускорлиги ва ижодкорлигига боғлиқ.

Савол ва топшириқлар:

1. Педагогик мулоқотга изоҳ беринг.
2. Педагогик мулоқотнинг хусусиятлари санаб беринг.
3. Педагогик мулоқот маданиятини қандай гуруҳлари мавжуд?
4. Педагогик мулоқотни самарали ўрнатишнинг қандай усуллари биласиз?
5. Педагогик мулоқотни ташкил этиш турлари.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т., Шарқ, 1997.
2. Ёўлдошев Ж./., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. – Т.: Ўқитувчи, 2004.
3. Ёўлдошев Ж./.. Таълимимиз истиқлоли йўлида. – Т., Шарқ, 1996.
4. Полонский В.М. Оценка знаний школьников. – М.: Знание, 1989
5. Подласый И.П. Педагогика. Новўй курс. В 2 кн. – М., 1999.
6. Питюков В.Ю. основў педагогической технологии. – М.: Гном-пресс, 1999.
7. Толипов Ў. Педагогик технологиялар тараққиёти ва таълим назарияси муаммолари. «Маърифат», 1999, 31 март.
8. www.edg.com
9. www.tsure.com

VI БОБ. ПЕДАГОГИК ТЕХНИКА.

11-мавзу. Педагогик техника ҳақида тушунча. Педагогик техникани шакллантириш услублари.

1. Педагогик техника – ўқитувчининг феъл-атвори, юриш-туришини ташкил этувчи усуллар мажмуаси. Бугунги кунда иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги ислохотларнинг асосий мақсади юртимизда яшаётган фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини ташкил қилишдан иборатдир. Шу жиҳатдан ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий истиқлол ғоясини

ўзида мужассам этган янги авлодни вояга етказиш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади.

Педагогик техника ўқитувчига ўқув фаолиятида ҳам зарур бўлган умумий педагогик малакалар мажмуидан ташкил топади.

Ўқитувчи ўқувчилар билан ўзаро муомаласида улар ўртасидаги узвийликни тўлдирувчи вазифасини ҳам бажаради. Шу муносабат билан тарбия узлуксиз жараён эканлигини назарда тутиши керак. Болаларга нисбатан тарбиявий вазифани бажарувчи катта ёшдаги кишилар, унга доимий таъсир этувчи тизимга эга эмас. Ҳар бир ўқувчига ҳар хил таъсирлар орқали етиб боради. Улар бир-бирлари билан унчалик мос келмаслиги ва маълум даражада бири иккинчисига зид келиши мумкин. Педагогнинг ўз тарбияланувчиларига кўрсатадиган турли-туман таъсирлари унга тузатиш киритишга, интилишига боғлиқ. Албатта, бунда ўқувчиларга муносабат унинг шахсий сифатларига қараб бошқарилади. Муаммоларнинг кўп ёки оз даражада бўлиши инобатга олинади. Педагогик техника структурасида ақл, идрок, ҳозиржавоблик, танқидий назар билан қараш, собитқадамлик, нотиклик сўз бойлиги ва ҳоказолар муҳим ўрин тутди.

Шундай қилиб, ўқитувчининг педагогик техникаси-бу шундай бир малакалар йиғиндиси дирки, у тарбияланувчилар кўриб ва эшитиб турган нарсалар орқали уларга ўз фикрларини етказиш имконини беради. Болалар билан бевосита муомала қилишда педагогнинг худди ана шу малакалари ёки уларнинг йўқлиги унинг хулқ-атворида намоён бўлади. Тарбиячи, ўқитувчи ҳар бир ишни ташкил этишни, юришни, ҳазиллашишни, қувноқ, жаҳлдор бўлишни билиш лозим. У ўзини шундай тутиши керакки, унинг ҳар бир ҳаракати тарбияланувчиларга намуна бўлсин.

2. Педагогик техника воситаси: вербал ва новербал коммуникация.
Педагогик техника воситалари икки хил: вербал (нутқий) ва новербал (нутқий бўлмаган) турларга бўлинади.

Аввало, педагогик техниканинг таркибий қисми сифатида ўқитувчининг нутқ (вербал) маданиятини, яъни саводли гапириш, ўз нутқини чиройли ва тушунарли, таъсирчан қилиб баён этиш, ўз фикр ва ҳис туйғуларини сўзда аниқ ифодалаш малакаларини айтиб ўтиш мумкин.

Педагогик техниканинг бош таркибий қисми педагогнинг мимик ва пантомимик (новербал) ифодалигидир. Аниқ имо-ишора, маъноли қараш, рағбатлантирувчи ёки истехзоли табассум педагогик таъсир кўрсатишда кўп сўзли тушунтириш ёки эътироз билдиришга қараганда анча самарали муомала воситалари ҳисобланади.

Педагогик техника ўзаро таъсир кўрсатишда ўқитувчининг ўз ҳиссий психик ҳолатини бошқариш, ўзида жиддийлик даражасини ва умидбахшлик, ҳайрихоҳлик кайфиятини сақлаш, ташкил этиш муҳим рол ўйнайди. Бу маҳорат педагогнинг касбий жихатдан ўз-ўзини назорат қилишини таъминлайди. Кўп йиллар давомида соғлом асаб тизимини сақлаб қолиш, асабий бузилишлардан, ҳиссий ва ақлий зерикишдан ўзини тийишга ёрдам беради.

Педагогик техника ўқитувчи малакаларининг шундай йиғиндисидирки, у ўқитувчининг энг яхши ижодий хулқ атворига, бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай педагогик вазиятда тарбияланувчиларга самарали таъсир кўрсатишга ёрдам беради. Мукамал педагогик техника педагогнинг вақти ва кунларини ижодий иш учун бўшатиб беради. Педагогик ўзаро таъсир кўрсатиш жараёнида болалар билан муомала қилишда зарур сўзни топиш ёки муваффақиятли чиқмаган гап оҳангини тушунтиришга ўз фикрини чалгитмаслик имконини беради. Педагогик техникани эгаллаб олган ўқитувчи овози бўғилгандан ёки ўзининг иш билан боғлиқ бўлмаган қандайдир кечинмаларини унутишни билмасликдан азобланиб юрмайди. Демак, педагогик техникани эгаллаш ўқитувчининг ўз касб маҳоратидан қаноатлантириш даражасини ўсишига олиб келиши мумкин.

Педагогик техниканинг ҳамма умумий бўлган малакаларини татбиқ этиш соҳасини педагогнинг болалар билан бевосита муомаласини қараб чиқамиз. Ривожланган педагогик техника ўқитувчига ўқувчилар билан муомала қилганда зарур. Сўз, гап, оҳанг, қараш, имо-ишорани тез ва аниқ топиш, энг ўткир ва кутилмаган вазиятларда аниқ фикр юритиш, таҳлил қилиш қобилиятини сақлаб қолиш имконини беради. Бундан ташқари ҳақиқий ўқитувчининг ўқувчи ёки талаба шахсига таъсир кўрсатишда педагогик техника соҳасидаги барча малакалари бир вақтда намоён бўлади. Нутқ, имо-ишора, мимика, ҳаракат билан бирга содир бўлади. Узлуксиз ўзини тута билиш каби таъсирчан воситаларга берилмаслик имконини беради.

3. Педагогик техниканинг таркибий қисмлари. Педагогик жараёни педагогик техника асосида бошқариш учун педагог қуйидаги таркибий қисмларни ўқув жараёнига татбиқ этиши лозим:

Педагогик техниканинг таркибий қисмлари

1. Нутқ
малакалари;
адабий тил
нормалари;
тушунча
ва фикрни аниқ
ифода этиш.

2. Мимика,
пантомимика;
имо-ишора;
маъноли қараш.

3. Ҳиссий-
психик
ҳолат, ижодий
жиддийлик,
хайрихоҳлик,
ички
уйғунлик.

Олий мактаб ўқитувчисининг педагогик техникаси, самарали фаолияти унинг чуқур ва ранг-баранг касбий билимлари, дарс бериш методикасини эгаллаганлиги, ўз меҳнатининг психология асосларини ҳисобга олиши билан боғланган. Бу вазифаларнинг ҳал қилинишида педагог шахсига муҳим аҳамият берилади. Бунда ўз руҳий ҳолатини бошқара олиш техникаси фаолият ва ташқи техника элементлари мавжуд.

Олий мактаб ўқитувчиси педагогик техникасига жиддий талаблар қўйилади. Улар педагоглар ва психологлар томонидан чуқур ўрганилган. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган энг муҳим талаб унинг юқори малакали бўлишидир, чунки унингсиз педагогик фаолият юритиб бўлмайди. Олий

мактаб ўқитувчиси ҳам шундай талабларга жавоб бериши керакки, бундай талаблар уни юксак даражада бўлғуси мутахассисни шакллантирадиган шахс даражасига кўтарсин.

Олий мактаб ўқитувчиси педагогик техникасига қуйидаги муҳим ва доимий талаблар қўйилади:

- ✓ жамият ривожланишининг сиёсати, ижтимоий ва иқтисодий йуналишларни тўғри баҳолай олиши;
- ✓ муайян тараққиёт даврида жамият учун зарур бўлган бўлғуси мутахассисни шакллантириш стандарти элементларини эгаллаган бўлиши;
- ✓ педагогик фаолиятни севиш;
- ✓ ўз соҳаси бўйича махсус билимларга эга бўлиши;
- ✓ заковатли бўлиши;
- ✓ педагогик туйғу, юксак етуклик;
- ✓ умумий маданият ва ахлоқнинг юксак даражаси;
- ✓ педагогик технологияларни маҳорат билан эгаллаган бўлиши.

Педагогик техникага қўйиладиган қўшимча талаблар: киришиб кета олиш, санъаткорлик, қувноқлик, яхши дид ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилганлар, педагог шахсига хос бўлган туғма ҳислатлар эмас, балки улар педагогнинг ўз устида мунтазам ва бетиним меҳнати, улкан хизматлари натижасида юзага келтирилади.

Шунингдек, дарсда ўқитувчининг **ўз руҳий ҳолатини бошқара олиш техникаси** дарснинг самарадорлигини ошириш омили ҳисобланади.

Дарсда ижобий эмоционал – интеллектуал шароит яратиш. Дарсда ўқувчи атрофдаги оламнинг предмет ва ҳодисаларни билиши натижасида, унинг бу нарсаларга муайян муносабати шаклланади.

Баъзи ҳодисалар уни келажакка йўналтиради, баъзиларига у бефарқ бўлиши мумкин. Бир хил нарсаларни яхши кўриб бошқаларини ёмон кўриш, бвъзи ўқитувчиларни ёқтириб, бошқаларига фақат тоқат қилиш мумкин. Психологларнинг айтишича, ижобий ҳис-туйғулар ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг узвийлигини таъминлайди.

Дарсни ижобий эмоционал – интеллектуал шароити турли хил усуллар орқали яратилади.

Биринчидан, ўрганилаётган ёки қўшимча материал таркибида бирор қизиқ информация, ахборот келтириш орқали.

Иккинчидан, дарсга олимларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни, инсоннинг ақл заковати нималарга қодир эканлигини кўрсатувчи ҳикояларни киритиш.

Учинчи йуналиш, ўқувчиларга қизиқ бўладиган ижодий ишга жалб қилиш усулларида иборат. Бундай усуллар кўп. Уларни танлаш турли хил муаммо вазиятини вужудга келтириш билан боғлиқ.

Тўртинчи йўналиш, ўқитувчининг ўқув материалга нисбатан ижобий муносабатга бўлишини билдирувчи ҳис туйғуларга боғлиқ. Шундай вазиятлар бўладик, ўқитувчи дарсга қанчалик тайёрланмасин, дарс кўнгилдагидек ўтмаслиги мумкин.

Эндигина ишга киришган ўқитувчилар шуни эслаб қолишлари керакки, ўргатилаётган материалнинг гўзаллиги, кўп қирралилиги эмоционал, тўғри етказа олишда ўқувчиларга ҳам ўтади, «юқади».

Ҳазил – мутойибани тушуниш ўқитувчининг қувноқлиги дарснинг ишчи муҳитини сақлаш билан бирга, ўқувчиларнинг дарсга бўлган қизиқишларни шакллантиришга ёрдам беради. Баъзи ўқитувчилар ҳаттоки қизиқ кулгили бир мавзунини ўтаётганда ҳам ўқувчиларнинг кулишига, жилмайишига йўл қўймайди. Бундай ўқитувчининг камчилиги шундаки, у нафақат кулги мутойибани тушунмайди, балки ўқувчиларнинг бундай ҳис-ҳаяжонларини ривожланишига тўсқинлик қиладилар. Ўқувчиларнинг қувноқ руҳига душмандек қараш ёки уларнинг камчилиги деб билиш, бизнинг энг катта ва кўпол хатоимиз.

Дарс суръати ўқитувчи учун нафақат меҳнат маданиятининг муаммоси, балки интизом, дарснинг сифати муаммоси ҳисобланади. Ўқув ишининг суръатини юқори қилиш учун мутахассислар ўқувчилар амалий кўникмаларни шакллантиришга ҳаракат қилишади. Тажрибасиз ўқитувчилар улгуролмасликдан кўрқиб, ўқувчиларнинг ўзлаштириш қобилиятини ҳисобга олмай, дарснинг суръатини ошириб боришга ҳаракат қиладилар. Дарснинг турлича бузилиб кетиши, ўқувчиларнинг ишчи кайфиятига энг қизғин, лекин хотиржам ишдан кўра кўпроқ салбий таъсир қилади, уларни толиқтиради.

Иш ва ташқи техника компонентлари педагогик техниканинг муҳим таркибий қисмлари ҳисобланади.

Ишни энг қулай суръатини аниқлаш учун қуйидагиларга амал қилиш керак:

- ✓ тегишли меъёрга ҳаммага тўғри келадиган, дарснинг ўртача суръатини топиш;
- ✓ ўқувчиларнинг индивидуал имкониятини ҳисобга олиш; дарсдаги жамоа ва индивидуал иш шакллариининг бирлигини танлаб олиш;
- ✓ ўқувчилар фаолиятининг турларини янгилаб, хилма-хиллаштириш;
- ✓ вақтнинг унумсиз ҳаракатларини максимал даражада қисқартириш;
- ✓ дарснинг суръатини аста-секинлик билан ошириб бориш зарур.

Дарсда ўз-ўзини назорат қилиш. Ўзини назорат қила олиши ёш ўқитувчининг педагогик қобилиятининг ривожланишини тезлаштиради, тажрибаси, педагогик маҳоратини намоён қилади.

Ўз-ўзини назорат қилишга мурожаат этган ўқитувчи, дарсда ўз-ўзини идора қилиш малакасини ошириш билан қуролланади, ўз навбатида бу меҳнатдан роҳатланиш, унинг маънавий куч-қудратини, унинг ижодий ташаббусқорлигини вужудга келтиради.

Дарсни назорат қилишда қуйидаги тамойилларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир. Дарсда бажариши керак бўлган ва бажарилган нарсаларни таққослаш:

- ✓ ўқувчиларнинг олдинга силжиш даражасини (кўникмада, ривожланишда) текшириб бориш, уни олдинги натижалар билан таққослаш;

✓ ўқувчиларнинг дарсдаги иштиёқини аниқлаш.

Дарснинг сифатли томонлари. Дарсда қўйилган масалаларни ечилишини баҳолашда ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш даражаси намоён бўлади. Агар натижалар ўқувчиларнинг максимал имкониятлари даражасида бўлса, эришилган масала ечилиш сифати ва самарадорлигини ижобий деб тан олинади.

Педагог ўз иши давомида фақат алоҳида ҳар бир ўқувчи шахси билан иш олиб бормасдан, балки ўз тажрибасида ўқувчиларни бирлаштирган турли хилдаги гуруҳлар, жамоа, оила билан бирга иш олиб боришига тўғри келади. Шу муносабат билан ўқитувчи гуруҳлар ва жамоаларнинг асосий ижтимоий психологик қонуниятларни билиши шарт. Педагог ўқув тарбия жараёнида ўқувчилар билан аниқ мақсадга қаратилган ишларни амалга ошириши лозим. Улар билан муносабатда ҳурмат ва ишончга эга бўлиши диққатга сазовордир. Ўқувчига қўйиладиган талаб, илтимоси, буйруқ оҳангини бўлмай, балки уларнинг маънавий сифатларини шакллантиришга қаратилган бўлиши зарур.

Дарс жараёнида ўқитувчи олдида муҳим бир масала туради. Ўқувчиларни билим олишга жалб қилиш, уларни олға ҳаракатлантиришдир. Бу эса ўқитувчи ва ўқувчиларни (ўзаро) биргаликдаги меҳнатга жалб қилади. Бунинг учун ўқитишда мажбур қилмаслик керак. Педагогик ҳамкорликнинг қарашларидан бири – дарсда ўқувчидаги кўрқувни йўқотиш, уни эркинроқ, дадилроқ билиш, ўзини кучига ишонтириш, унга жиддий, ижод қилишга қодир шахс сифатида қараш.

Дарсда билиш фаолиятини бошқариш маҳорати кўпгина факторларга боғлиқ. Шуларнинг энг асосийси, ўқитувчининг ўз предметини ўқувчиларга қизиқарли қилиб кўрсата олиш қобилияти. Чунки қизиқиш кўпгина, масалан: англаш, хотира, диққат, фикрлаш, ирода каби психик жараён ва функцияларга боғлиқ.

Ўқувчиларнинг ўқишга қизиқишини вужудга келтириб, уни ривожлантиришда ўқитувчи қуйидаги асосий ҳолатларга эътибор бериши керак:

Ўқувчиларда ўрганилаётган предметга қизиқишини, уни яхши кўришини шакллантиришга, изланувчанликка, янги билимларни «очишга», муаммоли масалаларни ечишга жалб қилиши муҳимдир. Шундай экан, ўқитиш турли-туман бўлганда қизиқ бўлади. Бир хил ахборот ва фаолиятнинг бир хил усуллари талабаларни тезгина зериктириб юборади.

Дарснинг психологик аспектларини ҳисобга олиш.

Ўқитувчи ҳар доим ўқувчининг ривожланиш даражасини, унинг хотираси, диққати, иродаси, қунтини синайди. Шунда нималарга амал қилиши лозим? Ўқитувчи ҳеч қачон ўзининг ўқувчиси, қолаверса инсон ҳақида ёмон ўйламаслиги, шошма-шошарлик билан унга баҳо бермаслиги керак. Унинг асосий вазифаси – ўқувчини ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, уни тушуниш. Ўқитувчилик касби ўйламай иш қилишни кечирмайди. Талаба қалбига нисбатан самимийлик, уни психологиясини, ички дунёсини англаш ўқитувчига хос. Буни фанда **психотехника** деб номланади.

Дарсда қулай психологик режимни қандай қилиб сақласа бўлади?

Биринчи навбатда, ўқувчига ҳалақит бераётган, диққатини бир жойга жамлашга тўсқинлик қилаётган гуруҳ шароитида, ўртоқлари ёки педагогнинг ҳаракатларида ёки ўзининг мустақил ишида чалғитадиган, гашига тегадиган нарсаларга барҳам топиш керак.

Ёш ўқитувчи ўқувчиларга дарсда нима иш билан шуғулланишаётгани, лоқайд ўқувчиларнинг бор-йўқлигидан боҳабар бўлишлари лозим. Шубҳасиз бундай ўқувчилар ҳар бир ўқитувчида ҳам бўлади. Бунга сабаб ўқитувчида ҳали етарли маҳоратга, ўқувчига таъсир этиш қобилиятига эга эмаслигидир.

Ўқувчини кўп нарса безовта қилади: тайёрланмаган уй вазифаси, яқинда ўқиган китоби, сеvimли футбол командасининг мағлубияти ва ҳ.к. Шунинг учун, ўқитувчи ўқувчиларнинг юзидан уларнинг кўнглида нима кечаётганини, уларнинг диққатини жалб қила олиши учун моҳир психолог бўлиш керак. Шундагина, жуда лоқайд, бефарқ ўқувчини ҳам дарсга қайтариш мумкин.

Қизиқишларни, қобилиятларни, фикрлаш суръатларни, тайёрланиш, ўқувчиларга бўлган муносабат, ўқувчилар характерининг хусусиятларини ҳисобга олиш ижодий дарснинг асосий талаби. Шунинг оқибатида дарс ўзининг софлигини йўқотмайди.

Ўқитувчининг ўқувчиларга бўлган талабларининг характери. Шу нарса маълум бўлдики, ҳар хил дарслар жараёнида ўқитувчи ўзининг тарбияланувчиларидан жуда кўп талаблар қилади. Лекин гап қанча талабларни айтишда эмас, уларни қай тарзда айтишда.

Талаб қилишни қандай ўрганиш керак?

Ўқувчиларнинг табиатини, ҳарактеристикасини билиш керак. Шундай метод эгаси бўлган педагоглар ўзининг кўрсатмалари билан ўқувчиларнинг баъзи ҳаракатларини рағбатлантирадилар, буни улар дарс давомидаги айтиладиган алоҳида танбеҳ ёки мақтов, ҳулосаларда намоён қиладилар. Улар киши (ўқувчи)га, қандай талаблар билдиришни тушунадилар. Ўқувчилар, эса талабларни билиб, уларни бажариб айнан бир феъл-атворга ўрганадилар.

Талабларни тўғри танланганлигини аниқлашда педагогик вазиятни, яъни бу талаблар амалга ошириладиган шароитни ҳисобга олиш зарур.

Асосийси – педагогнинг талаблари аниқ, ижобий, қўлдан келадиган ва охиригача етказилган бўлиши керак.

Касбий-педагогик билимдонлик педагогик воқеликни изчил идрок эта билиш ва унда изчил ҳаракат қила олиш малакасини қамраб олади. Бу ҳислат педагогик жараён мантиғининг яхлитлигича ва бутун тузилмаси билан биргаликда кўра олиш, педагогик тизимнинг ривожланиш қонуниятлари ва йўналишларини тушуниш имкониятини таъминлайди, мақсадга мувофиқ фаолиятни конструкциялашни осонлаштиради.

Савол ва топшириқлар

1. Педагогик техникага изоҳ беринг.
2. Педагогик: техника нималардан иборат?

3. Педагогик маҳоратни эгаллашнинг қандай йўллари биласиз?
4. Педагогнинг нутқ малакаларига қандай талаблар қўйилади?
5. Олий мактаб ўқитувчисига қандай талаблар қўйилади?

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни «Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори» китобида. – Т., Шарқ, 1997, 20-29 бетлар.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1996.
3. Ўлдошев Ж.Ғ., Усмонов С.А. Педагогик технология асослари. – Т.: Ўқитувчи, 2004.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998.
5. Кузьмина Н.В. Способность, одаренность, талант, учение. – Л.: Знание, 1985.
6. Фарберман Б.Л. Илғор педагогик технологиялар. – Т., Фан, 2000.
7. Хуркова Н.Е. Практикум по педагогической технологии. – М., 1998.
8. www.edg.com
9. www.tsure.com

12-мавзу. Нутқ техникаси ва маданияти.

1. Нутқнинг инсон ҳаёти ва жамият тараққиётидаги ўрни. Нутқ инсон учун берилган буюк неъмат бўлиб, ахлоқий, маънавий, тарбиявий, турмуш, мусиқа, меҳмондорчилик, мулоқот, нотиклик, раҳбарлик каби маданиятларнинг асоси ҳисобланади. Нутқ тилнинг қудратли омили сифатида инсон шахсини фазлу камолга етказувчи, унинг хулқи, одоби, инсоний хислати ва фазилатлари уйғунлигини таъминловчи ибрат ва тарбия манбаи ҳамдир. Зеро, у халққа куч-қувват, руҳий баркамоллик бағишлайди.

Тил ва нутқ таълим-тарбиянинг муҳим таркибий қисми сифатида ўқувчи-ёшлар онги ва қалбига сингдирилади. Нутқ маданияти киши онги ва фикрининг амалдаги ифодасидир. Шу маънода ҳар қандай онгли, фаросатли одам тил ва сўзга эътибор билан муносабатда бўлади.

“Ўзбек тилининг изохли луғати”да: - “нутқ–фикрни сўз орқали ифодалаш қобилияти, маҳорати”, - деб таъкидланиши билан бирга унинг амалдаги, сўзлашув жараёнидаги аҳамияти ва «Поэтик нутқ. Бадиий нутқ. Оғзаки нутқ. Жамоат нутқи олдида айтиладиган, ўқиладиган гап, ваъз. Оташин нутқ. Ҳаяжонли нутқ. Нотикнинг нутқи. Нутқ сўзламок. Нутққа тайёрланмок» каби турлари кўрсатилган.

Ҳамдўстлик мамлакатлари психолог олимлари А.В.Петровский, М.Г.Ярошевскийларнинг таъкидлашича: - «Нутқ–тил воситасида инсон фаолиятини ўзгартиришдаги, ривожлантиришдаги мулоқот шакли. Нутқ шахсий фаолиятни назорат қилиш ва бошқариш мақсадини ахборот асосида амалга ошириш жараёни. Психологияда нутқ инсон функцияси руҳиятининг олий тизими. Бу - тафаккур, онг, хотира, ҳис-туйғулар ва бошқалар».

Психолог олимларнинг таъкидлашича, нутқ маданиятида нутқ фаолияти муҳим ҳисобланади. Нутқ фаолиятининг тузилиши ҳар қандай хатти-ҳаракатлар билан мос келиши керак. Нутқ маданияти ички режа ва йўналишларни назорат қилиб, уларни амалга оширади. Нутқ фаол, конструктив бўлиши мумкин. Нутқ инсон фаолиятида муҳим ўрин тутади. Унинг турли шакллари мавжуд. Нутқ алоҳида хусусият ва қадриятларга эга. Масалан, сўзлашув нутқи, бадий нутқ ва бошқалар. Нутқни психология, физиология ва психоллингвистика каби фанлар ҳам ўрганади.

2. Нутқ маданияти ҳақида тушунча, унинг унсурлари. Нутқ маданияти инсон умуммаданиятининг бир қисми бўлиб, фикрни тил воситасида тўғри, эркин, аниқ, изчил, ёқимли ва таъсирли баён қилишдир. Нутқ маданияти инсон билимдонлиги, юксак маънавиятининг кўрсаткичи ҳисобланиб, унинг барча қирралари, кўринишлари тил орқали, нутқ воситасида амалга оширилади. Демак, нутқ ва тил бир-бирига қанчалик яқин бўлмасин уларнинг функциялари алоҳида ажралиб туради. Нутқ сўзловчининг тил воситаларидан фойдаланиш жараёни бўлса, тил фикрни баён қилишнинг асосий қуролидир. Демак, тил нутқ маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришда, ўқувчи-ёшларнинг онги ва тафаккурини ўстиришда, уларни баркамол инсон бўлиб вояга етишида муҳим аҳамиятга эга. Тил кишиларнинг фикр-мулоҳазаларини кенг ва ҳар томонлама ёритишга хизмат қилади. Дарҳақиқат, ҳар қандай алоқалар, фикрлар, халқаро муносабат ва мулоқотлар нутқ орқали ифодаланади. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида» (янги таҳрирда)ги Қонунида таъкидланишича, «Ўзбекистон Республикасида давлат тилини ўрганиш учун барча фуқароларга шарт-шароит ҳамда унинг ҳудудида яшовчи миллатлар ва элатларнинг тилларига иззат ҳурмат билан муносабатда бўлиш таъминланади, бу тилларни ривожлантириш учун шарт-шароит яратилади», - деб таъкидланади. Шунинг учун ҳам тилни ривожлантириш давлат ва жамият ҳаётининг энг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. Чунки, тил орқали инсон нутқи, муомаласи, мулоқоти, муносабати, ҳаёти, эркинлиги, шаъни, кадр-қиммати намоён бўлади. Нутқ маданияти жамият маънавиятини юксалтиришда, ўқувчи ёшларда билим, ақл, ҳис-туйғу, ирода, ишонч, онг, тафаккур кабиларни шакллантиришда, баркамол авлодни вояга етказишда муҳим ҳисобланади.

Психолог олимларнинг таъкидлашича, инсон фаолиятида бир қанча нутқ турлари мавжуд. Улардан бири – **ички нутқ**. Ички нутқнинг турли кўринишлари мавжуд. Улар:

✓ ич-ичидан гаплашиш, яъни ташқи нутқни сақлаган ҳолда ўзича нутққа эга бўлиш, ҳолатлар ва вазиятларда вазифаларни фикр юритиш асосида ҳал этиш;

✓ кишининг ички нутқи – бу тафаккур қилиш асосида намоён бўлади. У махсус тузилишга эга бўлиб, ташқи нутқдан ўз афзаллиги билан фарқ қилади;

✓ ички режалаштирилган нутқ, яъни нутқни, бир қатор матнни ва унинг мазмунини ўзида шакллантириш ва мустаҳкамлаш. Кар – соқовлар нутқи.

Ёзма нутқ ёзма матн ёрдамидаги мулоқот демакдир. Ёзма нутқ оғзаки нутқдан грамматик, стилистик хусусиятлари билан фарқ қилади, ёзма нутқни ўқитиш мактабда асосий вазифа ҳисобланади.

Оғзаки нутқда тил воситаси ёрдамида мулоқот қилинади. Оғзаки нутқнинг характерли томони шундаки, нутқ ахборотининг баъзи бир хусусиятлари тартиб билан амалга оширилади. Оғзаки нутқ жараёнида тахминан мўлжал қилиш, бир вақтнинг ўзида режалаштириш, нутқни назорат қилиш ва амалга ошириш кабилар назарда тутилади.

Ҳамдўстлик мамлакатлари педагог олимларнинг таъкидлашича: «Нутқ – тил орқали одамларнинг мулоқоти. Нутқ мулоқоти одамларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкил этади. Бир-бирини билишга ёрдам беради. Шахслараро муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим омил ҳисобланади. Нутқ тил нормалари, қонун-қоидалари асосида камол топади.

Нутқ фаолият турига қараб ички, ташқи, оғзаки ва ёзмага бўлинади. Ташқи нутқ мулоқот мақсадида, ички нутқ сўзсиз бўлиб, у онг, ўз-ўзини англаш, тафаккур жараёнида муҳим ўрин эгаллайди. Ташқи ёки оғзаки нутқ диалог ёки монолог сифатида ишлатилади. Диалог ёки сўзлашув нутқи одатда тўлиқ бўлмаслиги мумкин. Монологик нутқ бир кишининг узоқ вақт давомида сўзлаши (гапни бўлмаслик) назарда тутилади. Бунга тайёргарлик кўрилади ва маълум аудиторияга мўлжалланади. Ўзининг тизими билан монолог нутқ ёзма нутққа яқиндир. Оғзаки нутқ ўз хусусиятларига эга. Булар қайтаришлар, баъзи фикрларни, гапларни алоҳида қайтаришлар, аудиторияга тааллуқли саволлар ва бошқалар.

Нутқ бузилиши – нутққа тўсқинлик қиладиган ҳолатлар – гапириш жараёнида асаб бузилиши, камчиликлар, физиологик ривожланмаганлик ҳолатларида намоён бўлади. Албатта, буларни бартараф этишда мактабнинг таълим-тарбия жараёнини яхши йўлга қўйиш, ўқувчилар билан индивидуал иш олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

С.И.Ожеговнинг «Словар русского языка» луғатида: 1. Нутқ–бу гапириш қобилияти. Нутқни ўзлаштириш. Нутқ қийинчиликлари. Аниқ ифодаланган нутқ. Санъат билан чиройли гапириш, нутқ қилиш. 2. Тил маҳоратининг турли кўриниши. Шеърин нутқ, оғзаки ва ёзма нутқ. Гапириш нутқи. 3. Тил жарангдорлиги, мусиқа нутқи, кўп тилли нутқ. 4. Гаплашиш, суҳбатлашиш. Ақлли нутқни эшитиш. 5. Кўпчилик олдида сўзга чиқиш. Нутқ билан сўзга чиқиш. Табрик нутқи» каби турлари мавжудлиги айтилади.

И.В.Гребенников, Л.И.Кавиньколарнинг «Семейное воспитание» луғатида таъкидланишича: «Нутқ маданияти биринчи навбатда оилада шаклланади. Катталар билан ва кундалик ҳаётда турли, умумий, адабий бўлмаган сўзлар ўзлаштирилади. Болалар бундай сўзларни яқинларидан, тенгдошлари, болалар жамоасидан ўрганадилар. Болаларнинг луғатини ривожлантиришда турли жанрлардаги адабиётларни мустақил ўқиши,

билимларини ошириш муҳим ўрин тутди. Бунда кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларини шеърятда ифодаланган бадиий омилларга жалб этиш катта аҳамиятга эга. Ифодали ўқиш, бадиий адабиёт ўқувчи шахсига таъсир этиш билан бирга нутқ маданиятини шакллантиришда муҳим ўрин тутди».

“Фалсафа қомусий луғати”да нутқ ривожланишининг хусусиятлари билан биргаликда унинг турлари ва моҳияти ифодаланган. Ушбу луғатда ёзилишича: «Тилнинг (орфографик, фонетик, морфологик, синтактик, орфоэпик, лингвистик, флексив ва б.) қонуниятларига асосланган ҳолда мазмун ва моҳиятни узлуксиз, тадрижий равишда ахборотларга айлантирувчи нутқ тури ёзма нутқ дейилади. Пауза, мантикий урғу, темп, тембр, частота, ритмика ва б. ташкилий қисмлар ҳамда механизмларни ўзида мужассамлаштирган, тилнинг барча қоидалари, қонунлари, шартли белгилар сифатида хизмат қилишга асосланувчи нутқ тури оғзаки нутқ деб аталади. Оғзаки нутқ ўзининг жарангдорлиги, таъсирчанлиги, ахборотларни қабул қилишдаги қулайлиги, узатилишдаги ихчамлиги, толиқишнинг олдини олиш имконияти мавжудлиги каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Миллат маданияти, маънавияти, фан ва техника ютуқлари, санъат ва адабий меросни авлодларга етказиб беришда, миллатлараро алоқа ўрнатишда ёзма нутқнинг аҳамияти чексиздир».

Нутқ маданияти—нутқнинг адабий тил меъёри мезонларга асосланган муайян бир ҳолда, мантиқ илми талабларига бўйсунган кўринишда намоён бўлишидир. Нутқ тафаккур ва фикрлашда ўзаро мулоқот ёрдамида фикр алмашиш воситасининг ҳар бир киши (шахс)га хос шакли, кўринишидир. Нутқ маданиятининг асосий хусусияти нутқни илмий, сермазмун, аниқ – равшан, равон, тўғри, таъсирли, бадиий, мантикий, жарангдор, жозибали баён этишдан иборат. Бунинг учун нутқ, аввало, адабий тил қонун-қоидаларига тўлиқ жавоб бериши лозим.

Мустақил ўқиш учун адабиётлар:

1. Абдумажидов Ғ. Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида» ги қонунга шарҳлар. – Т.: Адолат, 1999
2. Краткий психологический словарь. – М.: Политиздат 1985
3. Ожегов С.И. Словар русского языка – М.: 1988.
4. И.В.Гребенников, Л.И.Кавинько. Семейное воспитание. – М.: Издательство политической литературы 1990
5. Фалсафа қомусий луғат. – Т.: Шарқ, 2004.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М.: 1988.